संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

द्वितीयावृत्ति—१९२८

किंमत ८ आणे

प्रकाशक-

काशीनाथ नरसिंह केळकर

बी. ए. (टिळक विद्यापीठ)

मुद्रक-

गोपाळ बळवंत जोशी

आनंद छापखाना, सदाशिव पेठ, पुणें.

प्रकाशकाचे दोन शब्द

या पुस्तकांत आलेली लेखमाला सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वी केसरींत प्रसिद्ध झाली होती व त्या नंतर 'केळकरकृत लेखसंग्रह' या ग्रंथांत छापली गेली होती. सदर लेखसंग्रह आज बरीच वर्षे उपलब्ध नसल्यानें त्याचें पुनर्मुद्रण करावें अशा आग्रहाच्या सूचना बऱ्याच जणांनीं केल्या. परंतु समग्र लेखसंग्रहाची पुनरावृत्ति काढणें हें तूर्त संभवनीय नसल्याकारणानें शक्य तर खंडशः हें काम करावें असें योजलें आहे. लेखसंग्रहांतील सर्व इतिहास विषयक लेख "इतिहासविहार" या स्वतंत्र पुस्तकांत यापूर्वीच प्रसिद्ध केले असून, संस्कृतविद्येच्या पुनरुज्जीवना संबंधीं जो प्रयत्न सध्यां चालूं आहे, त्याला या पुस्तकांतील चर्चेनें साह्य होईल, या हेतूनें हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे.

—प्रकाशक

प्रस्तावना

—:*:—

सुमारें पंधरा वर्षांपूर्वीं 'संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन' या विषयावर केसरींत मीं एक अग्रलेख–माला लिहिली. ती त्या वेळीं पुष्कळ वाचकांना आवडली. कांहींनीं तर ती लेखमाला स्वतंत्र पुस्तक रूपानें छापण्याची सूचना मोठ्या आग्रहानें केली. त्या वेळीं ती सूचना फलद्रूप झाली नाहीं.

हल्लीं पुणें येथें एक स्वतंत्र व कांहींसें जुन्या पद्धतीचें संस्कृत कॉलेज निघावें, आणि त्याला जुन्या संस्कृत कॉलेजाचीच म्हणजे विश्रामबाग वाड्याची जागा मिळावी अशी चळवळ चालू आहे. १९१२ सालीं सिमला येथें भरलेल्या सरकारी विद्याधिकाऱ्यांच्या परिषदेनें प्राच्यविद्यांच्या पुनरुज्जीवना संबंधानें ठराव केले त्यांत इतर कांहीं इलाख्याप्रमाणेंच मुंबई इलाख्यांतहि सरकारानें संस्कृत कॉलेज काढावें अशी एक सूचना होती. आणि हिंदुस्थान सरकारानेंहि या इलाख्याला एक लक्ष रुपयाची विशेष देणगी परिषदेच्या सर्व ठरावांना उद्देशून दिली होती. परंतु पुढें लवकरच महायुद्ध सुरू झालें आणि नव्या राजकीय सुधारणांत शिक्षण हा विषय वरिष्ठ सरकाराकडून प्रांतिक सरकाराकडे तोडून देण्यांत आला. यामुळें सिमला परिषदेच्या सूचनांपैकीं इतर एक दोन सूचना थोड्याबहुत अमलांत आल्या व येतहि आहेत तरी संस्कृत कॉलेजासंबंधीं पुढें कांहींच झालें नाहीं. ती पूर्वींची कल्पना घेऊनच संस्कृत विद्येविषयीं आस्था बाळगणाऱ्या कित्येक गृहस्थांनीं संस्कृत कॉलेजा संबंधाची चळवळ हल्लीं सुरू केली आहे. अशा वेळीं 'संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवना'ची माझी लेखमाला पुस्तकाच्या रूपानें छापल्यास तिचा

या विषयाच्या चर्चेला बराच उपयोग होईल असें वे. शा. सं. किंजवडेकर शास्त्री यांनीं सुचविल्यामुळें हें पुस्तक हल्लीं प्रसिद्ध करण्याचा योग आला आहे. पुराण वस्तु संशोधन व संरक्षण हें आतां हिंदी देशभक्तांपासून तों स्वतः इंग्रज सरकारपर्यंत सर्वांना सारखेंच मान्य झालें आहे. मग संशोधन संरक्षण यांना संस्कृत विद्येइतकी मौल्यवान् इतर वस्तु कोणती? हीच दृष्टि अंगिकारून, तथापि जुन्या संस्कृत विद्यापद्धतीचे गुण व दोष हे दोनहि लक्षांत घेऊन, तिच्या पुनरुज्जीवनाविषयीं केलेली चर्चा या पुस्तकांत वाचकांस वाचावयास सांपडेल असें मला वाटतें.

पुणें. ता. २० डिसेंबर १९२६. न. चिं. केळकर

अनुक्रमणिका

संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन

विषयोपन्यास

'मन' बदलतें म्हणा किंवा 'मनु' बदलतो म्हणा, कांहीं तरी बदलतें खरें. एरवीं मानवी विचारसृष्टीमध्यें अल्पावकाशांत प्रचंड फेर-बदल होतात तसे झाले नसते. गंगा, सिंधु वगैरे नद्यांच्या काठीं राहणाऱ्या लोकांना असा नेहमीं अनुभव येतो कीं, यंदा ज्या ठिकाणीं रेतीचें विस्तीर्ण मैदान तुडवीत जावें लागतें, तेथेंच पुढच्या वर्षीं पहावें तों भालाभर पाणी होऊन खुशाल नावा खेळूं लागतात. लोकगंगेचा प्रवाहहि असाच कांहींसा लहरी आहे. आज जें निंद्य म्हणून तिच्या धारेपुढें जोरानें वाहून नेलें जातें व क्वचित् नाशहि पावतें, तेंच उद्यां वंद्य बनून स्वतः सुस्थिर व दुसऱ्यास आश्रयस्थान होऊन राहतें. हा नियम मनुष्याच्या पोषाखासारख्या व चालीरीतीसारख्या अगदींच अशाश्वत किंवा चलस्वभाव गोष्टींना लागू आहे असें नव्हे; तर विद्या, ज्ञान, संस्कृति अशा समाजाच्या काळजाशीं भिनलेल्या गोष्टींनाही तो लागू पडतो. नीतीच्या आणि धर्मबुद्धीच्या अगदीं अंतिम कल्पनाखेरीज करून बाकी सर्व कांहीं युगांतराबरोबर—म्हणजे प्रतिमन्वंतराबरोबर—बदलत असतें. उदाहरणार्थ, श्रीरामचंद्र, धर्मराज, अशोक, सीझर, शार्लमेन किंवा पंचम जॉर्ज यांच्या राज्यारोहणाच्या प्रसंगीं मस्तकावर घालण्याच्या मुगुटांचा आकार व स्वरूप हीं खरोखर वेगवेगळींच असतील. पण त्रेतायुगांतील 'रामराज्य' व कलियुगांतलें ब्रिटिश अमलाखालचें 'आराम-राज्य' या दोहोंमध्यें सत्य, न्याय, परोपकार, अशा मूलभूत व शुद्ध सद्गुणांचें स्वरूप एकच आढळणार. कित्येक गोष्टी या दोन टोंकांच्या दरम्यान

येतात. त्यांच्या कल्पना नीतितत्त्वांइतक्या अढळ ध्रुवपदारूढ नसतात; किंवा दुसऱ्या पक्षीं भाषा, पोषाख किंवा चालीरीती यांच्याइतक्या बारा बारा कोसांवर किंवा एकेका पिढीस बदलत नाहींत. पण, म्हणून त्या अस्थिर आहेत असें नाहीं. अमुक इतकीं वर्षें किंवा अमुक इतक्या पिढ्या म्हणजे एक मन्वंतर असें कालमानाचें कोष्टक कोठें ठरविलेलें आढळत नाहीं. पण विद्या, ज्ञान, कला व संस्कृति यांच्या बऱ्यावाईटपणाच्या कल्पना मन्वंतरानुरूप बदलत जातात ही गोष्ट निर्विवाद आहे. मग वर्ष-मानाचें गणित कांहीं होवो !

संस्कृत विद्या—अर्थात् आर्य संस्कृति—इच्या बरेवाईटपणाच्या कल्पनेंत अशा प्रकारचीं मन्वंतरें पूर्वीं होत आलीं आहेतच. पण विशेष सांगा-वयाची गोष्ट ही कीं, आजच्या घटकेसहि ती अशा एका मन्वंतरांतून जात असून आमची संक्रमणक्रिया आमच्या स्वतःच्या डोळ्यांस दिसण्या-इतकी उघड व जलद घडून येत आहे. ब्रिटिश राज्य हिंदुस्थानांत सुरू होण्यापूर्वीं संस्कृत विद्या हीच निर्विवादपणें सिंहासनारूढ होती. इंग्रज-शाही झाल्यावर सन १८३५ सालीं लॉर्ड मेकॉले यांनीं तिला आपल्या लेखणीच्या एका फटक्यासरशी पदच्युत केलें, व तिचें सिंहासन आंग्ल-विद्येस देऊन टाकलें. पण १९३५ साल अवतरण्यापूर्वीं, विद्येच्या पोट-राज्यांत एक लहानशी राज्यक्रांति होऊन आर्यविद्या आंग्लविद्येच्या बरो-बरीनें तें सिंहासन फिरून अडवून बसेल व समाईक अम्मल गाजवूं लागेल, यांत आम्हांस मुळींच शंका वाटत नाहीं. आर्य व आंग्ल या दोन विद्यांचें तरी संयुक्त स्वराज्य त्या अवधींत नांदूं लागून, भावी राष्ट्रीय सूर्योदयाचा तो शुभसूचक व उल्हासजनक असा अरुणागम ठरेल असें आमचें मन आम्हांस साक्ष देत आहे.

इंग्रज लोक हे स्वतः मोठे विद्याप्रिय असल्यामुळें त्यांचा पाय या देशांत रुजल्यावर इकडील लोकांस शिक्षण द्यावें अशी त्यांस सहजच

इच्छा उत्पन्न झाली. पण तें शिक्षण कशाचें व कोणत्या रीतीनें द्यावें याविषयीं त्यांना थोडासा विचार पडला. याचें खरें कारण असें कीं आर्य संस्कृतिसंबंधानें त्या वेळच्या इंग्रज लोकांच्या मनांत फारसा आदर नव्हता. आधीं संस्कृत भाषा ही मृत भाषा असून लोक हल्लीं ती बोलत नाहींत; हल्लीं बोलत असणाऱ्या भाषेंत चांगलासा ग्रंथसंग्रह नाहीं; व फार जुन्या अशा एका काळीं हिंदी लोक चांगले शिकले सुधारलेले असले तरी आज हातीं लागणाऱ्या संस्कृत ग्रंथांत व्यवहारोपयोगी असें वाङ्मय अथवा शास्त्रीय ज्ञान मुळींच नाहीं; आहे तें वेड्या धर्मसमजुती व बाष्कळ लोकभ्रम यांनीं दूषित असेंच आहे; अशी त्या काळच्या इंग्रज पंडितांची व मुत्सद्यांची समजूत होती. पेशवाई नष्ट झाल्यापासून पंधरा वर्षांच्या आंतच जुन्या व नव्या विद्येच्या वादास रूप आलें. लॉर्ड बेंटिंक यांच्या अमदानींत या वादाचा निकाल लावण्याचें काम एका स्वतंत्र कमिटीकडे सोंपविण्यांत आलें. प्रथम प्रथम तिजमध्यें आर्यविद्येच्या पुरस्कर्त्यांचा पक्ष वरचढ होणार असें दिसत होतें. पण पुढें लवकरच आंग्ल भाषा व पाश्चात्य विद्या यांच्या पुरस्कर्त्यांचा जोर झाला. या मतभेदांतून काय तोड निघते हें कांहीं वेळ कोणासच सांगतां येण्यासारखें नव्हतें. पण याच सुमारास सदर कमिटीवर लॉर्ड मेकॉले यांची नेमणूक होऊन त्यांनीं जें जोरदार मिनिट लिहिलें त्यानें पारडें फिरलें; अखेर १८३५ सालीं हिंदुस्थान सरकारानें लॉर्ड मेकॉले यांच्या मिनिटाच्या आधारेंच ठराव लिहून प्रसिद्ध केला; आणि आज सुमारें ७५ वर्षें जिचा अंमल अबाधित चालत आला आहे, त्या पाश्चात्य शिक्षणपद्धतीचा मूळ पाया भरला गेला. आर्यविद्येच्या पुरस्कर्त्यांनीं फिरून एक नेटाचा प्रयत्न करून सदर ठराव हाणून पडतो का पाहिलें; पण त्यांचा हा प्रयत्न सिद्धीस गेला नाहीं. लॉर्ड ऑकलंद यांनीं सन १८३९ सालीं एक नवीन ठराव लिहून पूर्वींचाच ठराव कायम केला. त्या ठरावाचा मथितार्थ असा होता

कीं, " युरोपियन वाङ्मय, तत्त्वज्ञान व शास्त्रें, यांचें वरिष्ठ प्रतीचे शिक्षण देणें तें इंग्रजी भाषेच्या द्वारें दिलें जावें; तथापि विद्यमान पौर्वात्य शिक्षण-संस्थांचें कामहि पूर्णपणें जोरांत चालू ठेवावें; आणि इंग्रजी शिक्षण-संस्थांत शिक्षण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांस उत्तेजन देण्यांत येईल तितकेंच पौर्वात्य शिक्षणसंस्थांतून शिक्षण मिळविणाऱ्या विद्यार्थ्यांना देण्यांत यावें. देशभाषा व इंग्रजी भाषा यांच्या शिक्षणाचा मिलाफ करण्यांत यावा; पण आपणास पाहिजे त्या प्रकारचें देशी किंवा इंग्रजी शिक्षण घेण्याची प्रत्येक व्यक्तिमात्रास स्वतंत्रता ठेवण्यांत यावी. " लॉर्ड मेकॉले यांच्या एकतर्फी दिसणाऱ्या मताचा तोल संभाळण्याचा प्रयत्न करण्याचा सदर ठरावाचा हेतु उघड दिसून येतो. परंतु पुढील अनुभवावरून पहातां हा समतोल-पणा बिलकुल टिकला नाहीं असेंच म्हणावें लागतें. पण याला कारणेंहि तशींच होतीं. आर्यविद्येलाहि उत्तेजन द्यावें असें सरकारनें म्हटलें खरें; पण सरकारच्या मनांत त्या विद्येबद्दल जर मुळीं आदरबुद्धीच नव्हती तर केवळ आपला शब्द खरा करण्याकरितां म्हणून त्यांच्या हातून त्या विद्येस भरपूर द्रव्यसहाय्य कसें होणार ? मेकॉलेनें आपल्या मिनिटांत जे शब्द लिहिले त्यांचाच प्रतिध्वनि प्रत्येक इंग्रजाच्या मनांतून निघत होता. मेकॉले-साहेब आपल्या मिनिटांत लिहितात:—" आपण ज्ञान–प्रसारक मंडळी असा मोठा किताब धारण केला आहे खरा. पण वस्तुतः पहातां तो घेण्यास आपणास बिलकुल अधिकार नाहीं. आपली कृति पाहिली तर खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार आपण मुळींच करीत नसून, खोटें ज्ञान नाहींसें होत चाललें आहे त्यास मात्र आडवें येत आहों. ज्या पुस्तकांतील (संस्कृत) मजकुराची किंमत त्यांतील कागदाच्या किमती इतकीहि व्हावयाची नाहीं असलीं—म्हणजे बाष्कळ इतिहास, बाष्कळ पदार्थविज्ञान, बाष्कळ ईश्वर-ज्ञान वगैरे विषयांवरील—पुस्तकें आपण छापून प्रसिद्ध करीत आहों.... आपणापुढें आज प्रश्न हाच आहे कीं, युरोपियन विद्येसारखी विद्या व

वाङ्मय, इंग्रजीसारख्या संपन्न व श्रीमान् भाषेच्या द्वारें हिंदी लोकांस देण्याचें हातीं असतां, ज्या भाषेंत आमच्या (इंग्रजी) ग्रंथासारखे ग्रंथ नाहींत, व परस्पर विरोध आला असतां ज्या भाषेंतील ग्रंथ इंग्रजी ग्रंथापुढें कुचकामाचे ठरतात, त्या भाषेंतील ग्रंथ सरकारनें शिकवावे काय ? आमच्या (इंग्रजी) सारखें गहन तत्त्वज्ञान व सत्यपूर्ण इतिहास शिकवण्यासारखा असतां, तो टाकून द्यावा काय ? आर्यवैद्यकशास्त्र घ्या; एखादा इंग्रज नालबंदहि त्याहून अधिक चांगलें वैद्यक जाणतो ! आर्य ज्योतिष पहा; आमच्या (इंग्रजी) शाळेंतील परकर नेसणाऱ्या पोरीही या ज्योतिषशास्त्राचे सिद्धांत ऐकून फिदी फिदी हंसतील ! इतिहासग्रंथ घ्या; त्यांत वीस वीस हात उंचीच्या व तीस तीस हजार वर्षे राज्य करणाऱ्या राजांचीं वर्णनें भरलेलीं ! आणि भूगोलाविषयीं तर बोलावयासच नको ! कारण त्यांतल्या दुधातुपाच्या—पंचामृताच्या—समुद्रांतच वाचक गटंगळ्या खावयाला लागावयाचा ! असली ही बाष्कळ विद्या मुलांना पढविण्याला जर आम्ही सरकारी पैसा खर्च केला तर धिक्कार असो आमच्या ज्ञानाला, सुधारणेला व विद्याप्रियतेला ! " लॉर्ड ऑकलंद यांच्या १८३९ च्या ठरावानें या जळजळीत शब्दांगारांवर थोडीशी राख पसरण्याचा प्रयत्न केला खरा; पण त्यांची उष्णता कशी कमी होणार ? या उष्णतेनें थोडक्याच काळांत आर्यविद्येचा वृक्ष होरपळून गेला.

पण या बाबतींत लॉर्ड मेकाले यांसहि फारसा दोष देण्यास आम्ही तयार नाहीं. त्यांनीं आपल्या ' मिनिटां ' त इंग्रजी भाषा व वाङ्मय यांचें जें महत्व वर्णिलें आहे तें कोणीहि नाकबूल करणार नाहीं. आणि केवळ संस्कृत भाषेचेंच अध्ययन व तेंहि पूर्वपरंपरेप्रमाणें चालू ठेवावयाचें ? अथवा इंग्रजी भाषारूप नदीच्या द्वारें युरोपियन ज्ञान व संस्कृति यांच्या समुद्रांत हिंदी लोकांचा प्रवेश करून घ्यावयाचा ? असे दोनच पक्ष पुढें आले असतां या दुसऱ्या पक्षास कोणी अनुकूल अभिप्राय देणार नाहीं

असें सहसा व्हावयाचें नाहीं. फार काय पण त्या वेळचा अग्रगण्य समाज-सुधारक राजा राममोहन रॉय हा स्वत: चांगला संस्कृत पंडित असतांहि त्यानें इंग्रजी शिक्षणाचीच तरफदारी करून कंपनीसरकारकडे अर्ज धाडला होता, ही गोष्ट सुप्रसिद्धच आहे. राममोहन रॉय यांची संस्कृताची आवड व आर्यविद्येचा अभिमान मेकॉलेहून पुष्कळच अधिक होता यांत शंका नाहीं. परंतु इंग्रजी भाषेच्या द्वारें युरोपिअन विद्या शिकविण्याच्या बाबतींत त्या दोघांचें ऐकमत्य होतें ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. मेकॉलेच्या मनांत आर्यविद्येविषयीं तिरस्कार होता म्हणून इंग्रजी शिकवावें असें त्याचें धोरण होतें; राममोहन रॉय याच्या मनांत आर्यविद्येचा यथार्थ अभिमान असतांहि, ती विद्या निःसंशय अपूर्ण आहे व तिच्या पूर्णतेस भरती दाखल घालण्यासारखें इंग्रजी वाङ्मयांत पुष्कळच आहे, हें तो जाणत होता म्हणून इंग्रजी शिक्षणास त्याची अनुकूलता होती. मेकॉलेचें ज्ञान एकांगी होतें व राममोहन राय यांचें ज्ञान उभयांगी होतें. तथापि, दोहोंनीं दिलेला अभिप्राय एकच होता. याचें कारण आमच्या तरी नजरेस असें दिसतें कीं, भौतिक शास्त्र व इतिहास यांच्या ज्ञानाची या दोघांनाहि विशेष किंमत वाटत होती; व हें ज्ञान देणारे ग्रंथ संस्कृत भाषेंत फारसे नाहींत अशी दोघांचीहि खात्री असावी. धर्म, नीति, मानसशास्त्र वगैरेसंबंधानेंच वाद असता तर, मेकॉलेसारख्याचे तिरस्कारयुक्त आक्षेप खोडून काढणें कोणासहि सहज शक्य झालें असतें. आणि राजा राममोहन रॉयासारख्या सुधारक व स्वदेशाभिमानी विद्वानास मेकॉलेच्या पदरांत त्याच्या चुकीचें माप घालतां आलें असतें. पण त्या वेळीं विद्येचा विचार झाला तो भौतिकशास्त्रविषयक ग्रंथाच्या गुणावगुणावरच झाला हें निर्विवाद आहे.

सिमला—कॉन्फरन्सच्या सूचना

इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य विद्या यांना संस्कृत विद्येचें सिंहासन मिळण्याचें एक प्रमुख कारण कोणचें होतें याचा विचार मागील लेखांत झालाच आहे. पण इंग्रजी भाषेचें प्रवर्तन होण्यास याहूनहि बलवत्तर असें एक कारण होतें; तें हें कीं, हिंदुस्थानांतील राज्यकारभार चालावयाचा होता व तो चालण्यास इंग्रजी भाषा शिकून तयार झालेले लोक सरकारास हवे होते. या देशांत शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या अनेक सद्धेतूंपैकीं एक हेतु मूळपासून राज्यकारभार चालविण्यास लायक व उपयोगी असे नोकर तयार करण्याचा होता. अर्थात् केवळ संस्कृत पढलेले लोक कारकुनी पेषास कसे उपयोगी पडणार ? अव्वल इंग्रजी भाषा ही ब्राम्हणाच्या मुखास अपवित्र करणारी वस्तु आहे अशी समाजाची कल्पना असतांही आपली धर्मबुद्धि व इंग्रजी विद्या यांचा मेळ घालण्यास पहिल्या पिढींतले लोक तयार झाले. सरकारास नोकर हवे होते म्हणून व लोकांस नोकऱ्या हव्या होत्या म्हणून इंग्रजी शिक्षणाची सुरुवात झाली. उर्दू भाषा ही इंग्रजीइतकीच देशबाह्य; “ न वदेत् यावनीं भाषां प्राणैः कंठगतैरपि ” हें वचन बहुधा मुसलमानी भाषेसंबंधाचेंच आहे. असें असतां राज्यकर्त्यांच्या भाषेचा अंमल अधिकाराच्या स्वाभाविक गुणांमुळें प्रजेवर किती बसतो हें १६।१७ व्या शतकांत निदर्शनास आलें. खुद्द शिवाजीच्या वेळच्या कागदपत्रांत उर्दू लिपी प्रचारानें मोडीच्या जवळ जवळ होती व केवळ खासगी पत्रव्यवहारांतहि पत्रांतील निम्याहून अधिक शब्द उर्दू असत असें दिसतें. श्रीशिवाजीमहाराजांना स्वराज्य स्थापल्यावर या वस्तुस्थितीचा चमत्कारिकपणा भासून ‘ राज्यव्यवहारकोश ’ सारखा ग्रंथ करवून परकी शब्दांचा निःपात करण्याचा त्यांनीं उद्योग केला. पण तो जावा तितका सिद्धीस गेला नाहीं; व खुद्द ऐन पेशवाईच्या काळांतलि कागदपत्रांच्या सोंगटयांच्या पटांत उर्दू वगैरे

परकी शब्दांनीं सर्व ' कटी ' पकडून नाकेबंदी केलेली आढळून येईल. मोगलांच्या कृपेनें स्वराज्य परत मिळविलेले शाहूमहाराज व पेशव्यांच्या तेजानें लोपलेले त्यांचे वंशज हे नामशेष होऊन, महादजी शिंद्यानें मोंगल सत्तेचा शह काढून उलट दिल्लीवर आपला काटशह चढविला असतां, दरबारी व राजमान्य कागदपत्रांवर मुसलमानी तारीख बरेच दिवस झळकत होती; म्हणजे अर्धवट धार्मिक स्वरूप असलेल्या कालगणनेच्या बाबतींत स्वराज्य स्थापन झाल्यावरही, एक वेळ विशिष्ट परिस्थितीमुळें आपणावर लादल्या गेलेल्या परंपरेचें पेंकाट आम्हांस पुरें मोडतां आलें नाहीं, ही गोष्ट सहसा विसरतां येत नाहीं. अर्थात् पेशवाई लोपल्यावर व हिंदुस्थानांत चहूंकडे ब्रिटिश राज्यसत्ता स्थापित झाल्यावर राज्यकारभाराची दृष्टि प्रमुख ठरली; राज्यकर्त्यांची भाषाच शिकविण्याचा इंग्रजांनीं हट्ट धरला; व नोकरीच्याच काय पण कांहीं अंशीं ज्ञानाच्याहि दृष्टीनें आम्ही तो पुरविला. प्रथम कांहीं दिवस नवी विद्या व जुनी विद्या या दोन्हीही समसमान चालू होत्या; किंबहुना लॉर्ड ॲमहर्स्ट यांच्या ठरावानंतर कांहीं दिवसपर्यंत इकडे संस्कृत कॉलेजाला जें महत्व होतें तें इंग्रजी शाळेला नव्हतें. पण इंग्रजी शिक्षण मिळविलेली पिढी जसजशी उदयास येऊं लागली तसतशी संस्कृत विद्येची पीछेहाट होऊं लागली. उभय विद्यांच्या मिश्रणानें नव्या पिढींतील विद्वानांस प्राप्त झालेलें तेज मोहक होतेंच. परंतु दिव्याच्या मागें ' रिफ्लेक्टर ' किंवा प्रतिबिंबक लाविला असतां त्याचें तेज जसें दुर्धर होतें त्याप्रमाणें या नव्या पिढीच्या विद्वत्तेच्या तेजास सरकारी नोकरी, मोठा पगार, अधिक राजमान्यता यांचें जोरदार पाठबळ मिळाल्यामुळें तीच विद्वत्ता दुर्धर झाली. या जुन्या व नव्या विद्यांचे प्रवाह कांहीं काळपर्यंत समांतर वहात होते हें वर सांगितलेंच आहे. पण एक लहान व एक मोठी अशा दोन नद्या कितीहि दूरवर समांतर वहात असल्या तरी, जरासें लवण येतांच मोठ्या नदींत लहान

नदी मिसळून जाऊन त्यांचा एकच प्रवाह पुढें चालतो व त्या प्रवाहाला या मोठया नदीचें नामरूप प्राप्त होतें अशाच रीतीनें प्रथम कांहीं दिवस दक्षिणा वगैरेंनीं जगविलेली संस्कृत विद्या लवकरच नामशेष झाली, व इंग्रजी विद्येचा प्रवाह मात्र एकटाच जोरानें पुढें वाढत चालला; म्हणजे पूर्वीं केवळ संस्कृत विद्येचा उत्कर्ष तर आतां केवळ इंग्रजी विद्येचा उत्कर्ष अशी स्थिति येऊन पोंचली !

पण मागील लेखाच्या प्रारंभीं सांगितल्याप्रमाणें हा मनु हल्लीं पालटून फिरून संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन होण्याचा रंग दिसत आहे. संस्कृत विद्येपुरती ही प्रतिक्रिया होय. तथापि, इंग्रजी भाषा व युरोपियन विद्या यांचें योग्य महत्व कोणत्याही प्रकारें कमी न होतां संस्कृत विद्या जी विनाकारण मागासली आहे, तिचें योग्य महत्व मात्र तिला फिरून प्राप्त व्हावें, हेंच या नवीन मन्वंतराचें विशेष लक्षण होय; व हें मन्वंतर कसें काय घडून येत आहे हें आपण पाहूं. या मन्वंतराचा इतिहास अर्थातच मनोरंजक आहे. पण त्याचें सिंहावलोकन करण्यापूर्वीं आजची स्थिति प्रथम एकदम थोडक्यांत सांगून टाकणें बरें.

वर वर्णन केलेली निराशाजनक स्थिति हल्लीं पालटून आर्यविद्येच्या पुनरुज्जीवनास उत्तेजन मिळण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत. मद्रास व लाहोर या युनिव्हर्सिटयांमध्यें आर्यविद्येची शाखा जोडण्यांत आली असून त्या शाखेचे पदवीधर परीक्षा देऊन निर्माण होतात; व युनिव्हर्सिटया या प्रायः अजून सरकारी संस्था असल्यामुळें आर्यविद्येस मिळालेलें हें उत्तेजन सरकारच्या खातीं जमा करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पण याहून अधिक आशाजनक अशी प्रमाणेंही या बाबतींत दृष्टीस पडत आहेत. हिंदुस्थानच्या विद्याखात्याचे अधिकारी ना. सर हारकोर्ट बटलर हे आर्यविद्येच्या पुनरुज्जीवनास अनुकूल असून त्यांच्याच उद्योगानें गेल्या जुलै महिन्यांत सिमला येथें आर्यविद्येच्या सरकारी व खासगी पुरस्कर्त्यांचें

एक संमेलन भरलें होतें. सदर संमेलनास डॉ० थिबू, मि० व्हेनिस, डॉ० हॉरोविडस, डॉ० रॉस, वगैरे युरोपियन संस्कृतज्ञ लोक; डॉ० रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, प्रो. श्रीधरपंत भांडारकर रा. बं. शरच्चंद्रदास, डॉ० गंगानाथ झा, महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री, प्रो० रंगाचार्य वगैरे हिंदु संस्कृतज्ञ लोक; आणि प्रो० इस्पहानि, मौलवी कमालुद्दिन अहमद, शमस–उल–उलेमा शिबली नोमानी वगैरे पार्शीयन व आरबी पंडित गृहस्थ हजर होते. संमेलनांत मुख्य विषय पौर्वात्य–म्हणजे संस्कृत, फार्शी व आरबी या–भाषांच्या द्वारें मिळणाऱ्या विद्येस उत्तेजन कोणत्या प्रकारें द्यावें हा होता. या विषयाचा अनेकांगांनीं विचार होऊन जे ठराव मंजूर झाले त्यांचा गोषवारा खालीं दिल्याप्रमाणें आहे. जुन्या तऱ्हेनें शिक्षण मिळविलेले पंडित प्रवीण असतात व त्यांचा उपयोग फार होतो. त्यांचें शिक्षण एकांगी असतें खरें; पण तें घालवितांना त्यांच्या जुन्या पद्धतींतले गुण नष्ट होऊं देतां कामा नये. पंडित व मौलवी लोकांस त्यांचें अध्ययन पुरें झाल्यावर जरूर तितकी इंग्रजी भाषा शिकवून युरोपियन विद्येच्या संस्कृतीचाही फायदा घेतां येईल अशी कांहीं सोय करावी; व संशोधनाची पद्धति आणि चिकित्सक बुद्धि यांचें ज्ञान आणि रीति हीं त्यांस प्राप्त करून देऊन त्यांच्या ज्ञानास अनेकांगित्व मिळवून द्यावें. इंग्रजी शिकणें हें केवळ भाषेच्यादृष्टीनें असून ऐच्छिक आहे असें समजावें, व केव्हांहि मौलवी–पंडितांचें जुन्या पद्धतीचें अध्ययन बरेंचसें झाल्याशिवायं त्यांस इंग्रजी शिकवूं नये. नव्या पद्धतीचें ज्ञान इंग्रजी भाषेशिवाय देतां येणारच नाहीं असें नसल्यामुळें, देशी भाषेंत व्याख्यानें देऊनही शक्य तर तें ज्ञान देण्याचा प्रयत्न करावा.

या सर्व गोष्टी इष्ट आहेत. पण त्या प्रत्यक्ष अमलांत कशा आणाव्या यासंबंधानें खालील सूचना पसंत करण्यांत आल्या. पौर्वात्य विद्येस उत्तेजन देण्याचे कामास तळापासून म्हणजे खासगी शाळा–पाठशाळा यांपासून

सुरुवात करावी. हल्लीं कलकत्ता, बनारस येथें संस्कृत कॉलेजें आहेत, व कलकत्त्यास मुसलमानी ‘ मद्रेसा ’ आहे. तशा प्रकारच्या सरकारी व खासगी जुन्या संस्था कायम ठेवून नवीन घालाव्या. डॉ. भांडारकर यांचें तर असें म्हणणें आहे कीं, इतर इलाख्यांच्या–विशेषतः बंगाल्याच्या मानानें–मुंबई इलाख्यांत सरकार जुन्या विद्येस द्यावें तितकें उत्तेजन व पैशाची मदत देत नाहीं; सबब जुन्या संस्कृत कॉलेजासारखी संस्था पुण्यास स्थापावी व इतर पाठशाळा वगैरेंना अधिक मदत द्यावी. जुन्या विद्येस उत्तेजन देण्याचें काम नीट रीतसर होतें किंवा नाहीं हें पाहण्यास इन्स्पेक्टर नेमण्यांत यावे. हल्लींच्या इंग्रजी कॉलेजांतून ठेवलेल्या पंडित–मौलवींच्या जागांचे पगार वाढवावे. खासगी रीतीनें शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ति वगैरे देऊन त्यांच्या जेवणाखाण्याच्या विद्यमान सोई सवलतींस मदत करावी. जुन्या विद्येंत प्रावीण्य दाखविणाऱ्या लोकांस सर्टिफिकिटें द्यावीं. महामहोपाध्याय व शमस–उल–उलेमा या पदव्यांबरोबरच त्यांना कांहीं तनखा देण्याची पद्धत सुरू करावी. महामहोपाध्याय वगैरे मोठ्या पदव्यांपेक्षां कांहीं खालच्या दर्ज्याच्या पदव्याही निर्माण कराव्या. जुन्या ग्रंथांचे संग्रह करण्याचें काम पूर्वींपासून सुरू आहेच तें चालू ठेवून, त यांच्या रीतसर याद्या वगैरे तयार कराव्या.

पौर्वात्य विद्येला उत्तेजन द्यावयाचें तर हल्लीं चालू असलेल्या प्रयत्नांवर न थांबतां निरनिराळ्या युनिव्हर्सिटयांच्या द्वारें कांहीं विशेष योजना कराव्या ? किंवा सर्व हिंदुस्थानास मिळून एक नवीनच मध्यवर्ती संस्था कलकत्ता अगर मुंबई येथें स्थापावी ? हाही प्रश्न कॉन्फरन्सनें विचारांत घेतला. या बाबतींत बहुतेक सर्व सभासदांचें असें मत पडलें कीं, देशी विद्येला उत्तेजन देण्याच्या कामीं युनिव्हर्सिट्या या म्हणण्यासारखें कांहींएक करीत नाहींत; म्हणून केवळ याच उद्योगास वाहिलेली अशी एखादी मध्यवर्ती संस्था निर्माण करणें जरूर आहे. युनिव्हर्सिटयांनीं कितीही

केलें तरी तें फारच थोडें असणार; कारण इतर सर्व विषय—विशेषतः आधुनिक युरोपियन विद्या—यासंबंधानें मुख्य जबाबदारी त्यांचेवर पडते. शिवाय युनिव्हर्सिटींत प्रवेश होण्यास इंग्रजी भाषा येणें अद्यापि अवश्य असल्यामुळें पंडित व मौलवी यांना युनिव्हर्सिटयांनीं या दिशेनें केलेल्या वाढत्या सोईचा फायदा घेतां येणें कठिण आहे. तरी पण मध्यवर्ती संस्था निघाली म्हणून प्रांतानिहाय याच दिशेनें ज्या ज्या काय गोष्टी करितां येतील त्या नकोत असें मात्र नाहीं. दरएक प्रांतांत वेगळें वेगळें असें जें करितां येणार नाहीं तेंच ही मध्यवर्ती संस्था करील. पण जुन्या शाळा व पाठशाळा यांस मदत देणें, नव्या काढविणें, शिष्यवृत्ति सर्टिफिकीटें वगैरे देणें या गोष्टी प्रांतानिहाय निरनिराळ्या करितां येतील व कराव्या. कोणत्याही प्रांतांतील शाळाखातें व युनिव्हर्सिटी यांच्याही आंवाक्याबाहेर असणाऱ्या गोष्टी मध्यवर्ती संस्थेनें करावयाच्या आहेत; किंबहुना पौर्वात्य विद्येच्या बाबतींत वरिष्ठ प्रतीची जी जी सल्लामसलत द्यावयाची ती शिक्षणाची खातीं व युनिव्हर्सिटया यांना याच संस्थेकडून मिळतील इतक्या तोलाची ती असली पाहिजे. सदर संस्था कोठें स्थापन व्हावी—म्हणजे ती कलकत्त्यास असावी अगर मुंबईस असावी—याविषयीं मतभेद असून अद्यापि निर्णय झालेला नाहीं. तथापि ती कोठेंही निघाली तरी, निरनिराळ्या युनिव्हर्सिटया, एशिआटिक सोसायटीसारख्या ग्रंथसंग्राहक संख्या, पुराणवस्तु संग्रहालयें, जुनीं नाणीं, ताम्रपट, शिलालेख, मूर्ती, कागदपत्र व वास्तुकौशल्य इत्यादिकांचा शोध लावून जुनीं स्मरणचिन्हें कायम ठेवून त्यांपासून नवीन प्रमेयें काढण्यास मदत करणारें म्हणजे आर्किऑलजीचें सरकारी खातें या सर्वांनीं मिळून या भावी मध्यवर्ती संस्थेशीं हातांत हात घालून काम करण्यास हरकत नाहीं, असें सर्व सभासदांचें मत पडलें. ही संस्था मुख्यतः एतद्देशीय लोकांच्याच उपयोगाकरितां म्हणून काढावी, पण युरोपांतील लोकांस या संस्थेचा फायदा

घेण्याची इच्छा असल्यास त्यांनीं आपला खर्च करून शिक्षण मिळवावें असें कित्येक सभासदांचें मत होतें; व तें सर्वांस पसंत होऊन असें ठरलें कीं, सदर संस्थेंत प्रोफेसरच म्हणून कोणी युरोपिअन आणल्यास गोष्ट निराळी, एरवीं या संस्थेच्या नांवानें खर्च पडणाऱ्या हिंदुस्थानच्या तिजोरींतील पैशानें केवळ युरोपियन लोकांची म्हणून कांहीं स्वतंत्र सोय करूं नये.

सदर सभेंतील पोटकमिटीनें ही संस्था कशा स्वरूपाची असावी याचा विचार करून रिपोर्ट केला आहे. त्यांत संस्थेच्या नियमांचा एक मसुदा दिला आहे. त्यावरून पाहतां संस्थेचें स्वरूप खालीं दिल्याप्रमाणें असावें असें त्यांचें मत दिसतें. संस्थेचा मुख्य उद्देश जुन्या हिंदी विद्येच्या अनेक शाखांविषयीं शोध करवावे व शोध करण्यास शिकवावे असा आहे. आर्यन म्हणजे संस्कृत, पाली, प्राकृत, इराणी, ॲरेबिक व इतर सेमेटिक, द्रविडी, तिबेटी, ब्रम्हदेशी वगैरे भाषा व त्यांतील तत्त्वज्ञान आणि वाङ्मय यांचा परामर्ष सदर संस्थेनें घ्यावा. वैदिक काल व वैदिकोत्तर काल यांतील हिंदुस्थानचा इतिहास, मुसलमानी रियासतीचा इतिहास, इतर देशांतील मुसलमानी धर्माचा इतिहास, बौद्ध धर्माचा इतिहास हाही एक विषय ठेवावा. याशिवाय पुराणवस्तुसंशोधनाचे जे जे प्रचलित प्रकार आहेत त्यांचा अभ्यास आणि शरीररचना व भाषा यांजवरून मानववंशासंबंधीं निघणारें अनुमानाचें शास्त्र हे विषयहि शिकविले जावे. सदर संस्थेंत शिक्षण इंग्रजी भाषेच्या द्वारें द्यावयाचें ठरलें असून तितक्यापुरती इंग्रजी भाषा ज्यास येते अशांसच सदर संस्थेंत घेतलें जाईल. पण ज्यांना घेतलें जाईल त्यांना शिक्षणाबद्दल फी मुळींच पडणार नाहीं. सदर संस्थेंत आर्यन भाषा, बौद्ध धर्म व सेमेटिक भाषा वगैरे विषय शिकविण्याकरितां सुमारें सहा प्रोफेसर व आठ दहा 'रीडर' च्या जागा ठेवाव्या आणि संशोधनाचे कामीं उत्तेजन देण्याकरितां कांहीं 'फेलोशिप्स' व 'स्कॉलरशिप्स्' निर्माण कराव्या. विद्या-

र्थ्यांस साधारणतः प्रपंचाविषयीं निष्काळजी राहून अभ्यास करितां येईल इतकी त्यांची रक्कम असावी. सदर संस्थेंतील नियमित शिक्षणक्रमाशिवाय इंग्लिशखेरीज इतर भाषांतूनही वेळोवेळीं व्याख्यानें व्हावीं. संस्थेंतील अंत-र्व्यवस्था, प्रोफेसरांचें कौन्सिल व त्यांनीं निवडलेला अध्यक्ष, यांनीं चालवावी, अशी योजना सिमला–कान्फरन्सनें सुचविली आहे. हिंदुस्थानांत येणाऱ्या युरोपियन अधिकाऱ्यांना जुन्या व नव्या देशी भाषा याव्या या हेतूनें परीक्षा ठेवून विशेष प्राविण्य संपादणाऱ्या लोकांस बक्षिसेंहि हल्लीं दिलीं जातात. या परीक्षांस काय काय अभ्यास असावे याचाही विचार कान्फ-रन्सनें केल्याचें दिसतें. याशिवाय हल्लीं असलेल्या ‘ पुराणवस्तुसंशोधक ’ खात्याचें काम कसें चालतें व कसें चालावें, पदार्थसंग्रहालयाचा उपयोग कसा वाढवावा व तें अधिक लोकप्रिय कसें करावें, हिंदुस्थानांत जुनीं इतिहासप्रसिद्ध स्थानें आहेत, तेथें जमिनींत कालांतरानें गाडून गेलेलीं स्मृतिचिन्हें वर येण्यास खोदकाम कोठेंकोठें व कसकसें करावें, वगैरे गोष्टींची चर्चाहि कॉन्फरन्सनें केली.

वरील सर्व गोष्टींवरून हल्लीं वारा कोणत्या दिशेनें वाहत आहे, हें सहजच लक्षांत येईल. नवीन होणाऱ्या संस्थेचें वर वर्णन केलेलें स्वरूपच अखेर कायम होईल किंवा नाहीं हें आज निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. तसेंच या नवीन योजनेवर हिंदुस्थानसरकार सालिना किती रुपये खर्च करणार याचाहि अद्यापि अंदाज लागत नाहीं. सिमला–कॉन्फरन्सच्या रिपोर्टावर हिंदुस्थानसरकारचा संपूर्ण ठराव अद्यापि प्रसिद्ध व्हावयाचा असल्यानें, संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या संकल्पाचें फळ प्रत्यक्ष हातीं किती पडेल हें पाहावयाचें आहे. फ्रान्सच्या ताब्यांतील इंडो–चायना नामक एशिॲटिक प्रांतांत फ्रेंच सरकारनें ‘ पौर्वात्य–विद्यासंशोधक–संस्था’ १८९८ सालीं स्थापिली; त्या संस्थेच्या उदाहरणावरून सदर संस्थेची कल्पना सुचलेली दिसते. संस्थेचें नांव ‘ ईकोल फ्रॅन्सेस् डी एक्स्ट्रीम

ओरिएन्ट ' असें आहे. ही संस्था इंडो-चायनाच गव्हर्नर एम् डूमर यानें प्रथम आपल्या जबाबदारीवर काढली; व १९०१ सालापासून फ्रेंच सरकारानें तिला आपला आश्रय देऊन ती सनाथ केली. फ्रेंच इंडो-चायना हा अडीचशें लक्ष मैलाचा व दीड कोटी लोकसंख्येचा लहानसा प्रांत असतां तेथें बारा वर्षांपूर्वींच असली संस्था निघाली; व तिच्या नमुन्याबरहुकूम संस्था हिंदुस्थानांत काढण्याची बुद्धि हिंदुस्थानसरकारास हल्लीं झाली आहे. यावरून इंग्रजांचें लक्ष आर्य विद्येकडे वाजवीहून कमी आहे, किंवा फ्रेंच लोकांचें लक्ष या बाबतींत अपेक्षेहूनहि अधिक आहे, हें सांगतां येणें कठिण आहे. पण आजमित्तीस हॅनोई येथील संस्थेचा कित्ता इंग्रज सरकार इकडे गिरवूं पहात आहे. ही गोष्ट मात्र अत्यंत अभिनंदनीय होय.

जुने व नवे पंडित

इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य विद्या यांचें महत्व खरोखर कमी न होतां संस्कृत विद्येचें योग्य महत्व ओळखलें जाण्याचा काळ हल्लीं आपोआप कसा आला आहे हें मागील विवेचनावरून दिसून आलेंच असेल. परंतु या विद्येचें अधिष्ठान जे जुने पंडित त्यांच्याविषयीं नव्या विद्वानांच्या मनांतहि आदरबुद्धि किती वसत आहे, हें खुद्द सिमला कान्फरन्सचा रिपोर्ट वाचल्याशिवाय कोणासहि कळणार नाहीं. त्या रिपोर्टांत सामील केलेलीं पाश्चात्य विद्वानांचीं ' मिनिटें ' वाचणारांस, जुन्या संस्कृत पंडितांविषयीं त्यांना सप्रेम आदर वाटतो आणि या पंडितगिरीची परंपरा नष्ट झाल्यास फार मोठी हानी होईल अशी त्यांना भीति वाटते, याविषयीं संशय राहात नाहीं. खुद्द आपल्या समाजांत पंडितांचें जुनें ऐश्वर्य अस्तंगत झाल्यासारखें दिसत असतां, पाश्चात्य पंडितांच्या मनांत त्यांच्याविषयीं आदरबुद्धि कशी रहावी हें सकृद्दर्शनीं आश्चर्यकारक वाटण्यासारखें आहे. परंतु

हें कोडें उलगडणें फारसें कठीण नाहीं. आधीं खुद्द आमच्या समाजाच्या मनांत जुन्या पंडितांविषयीं आदरबुद्धि सर्वस्वीच नाहींशी झाली आहे असें नाहीं. पंडितवर्गाचें जुनें ऐश्वर्य गेलें यामुळें आमची आदरबुद्धिहि सर्वस्वी लोपली असा भास होतो, पण तो खरा नाहीं. आमच्या समाजांतील विद्वानांना नव्या पाश्चात्य पंडितागिरीचें वळण जरी लागलें आहे तरी, त्यांनाहि जुन्या पंडितांची किंमत चांगली कळते, हेंही सिमला कॉन्फरन्सच्या रिपोर्टावरून दिसून येतें. व पाश्चात्य पंडितांसंबंधानें तर विशेष गोष्ट अशी आहे कीं, त्यांना संस्कृत विद्या ही सर्वच नवी, अर्थात् तिजमध्यें असलेलें ज्ञानभांडार व तें जतन करून ठेवणारा पंडितवर्ग या दोन्ही गोष्टी त्यांच्या अपेक्षेबाहेरच्या असल्यामुळें त्यांना आश्चर्य वाटणें व आश्चर्यानें आदर द्विगुणित होणें हें साहजिक आहे. पण या आश्चर्यापेक्षांहि वेगळें असें दुसरें एक कारण आहे, तें हें कीं, ज्या पद्धतीनें संस्कृत पंडित तयार होतात तिजमध्यें विद्येच्या खऱ्या भक्तास पटण्यासारखे असेच विशेष कांहीं गुण आहेत. ही पद्धत म्हणजे एकांगी शिक्षणाची पद्धत होय. सबब एकांगी शिक्षणपद्धति व अनेकांगी शिक्षणपद्धति यांच्या सापेक्ष गुणांसंबंधानें प्रथम थोडेंसें विवेचन केल्यास तें अस्थानीं होणार नाहीं असें वाटतें.

निवळ एकांगी शिक्षणापेक्षां खरें अनेकांगी शिक्षण अधिक चांगलें हें कोणीही कबूल करील. पण एकांगी शिक्षणाचेही कांहीं फायदे असतात; व गेल्या शतकांतील शिक्षणपद्धतीच्या तुलनेनें त्यांतील कांहीं कांहीं फायदे पाश्चात्यांच्या नजरेस आले आहेत. एकाग्रता ही शरसंधानाप्रमाणें विद्याभ्यासासहि उपयोगी आहे. द्रोणाचार्य हे बालकौरव वीरांस धनुर्विद्या शिकवीत असतां, त्यांनीं प्रत्येक विद्यार्थ्याला धनुष्यास बाण जोडल्यावर व नेम धरल्यावर " तुला काय काय दिसतें तें सांग " म्हणून विचारलें; आणि एकट्या अर्जुनास मात्र बाणाचें टोंक व वेध करण्याची वस्तु यांशिवाय दुसरें तिसरें कांहीं दिसत नाहीं असें त्याजकडून उत्तर आल्यावर

' हाच खरा धनुर्धर होईल ' असें त्यांनीं मनाशीं ठरविलें. या गोष्टीचें तात्पर्य उघडच आहे. मानवी मनाच्या समीकरणांत, एका गोष्टीला जें लक्ष दिलें तें दुसऱ्या गोष्टीवरून कमी झालें हें व्हावयाचेंच. मानवी शक्तीस मर्यादा आहे; व ' पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ' असला अमर्याद वस्तूंचा गणितशास्त्रांतील सिद्धांत त्यास लागू पडत नाहीं. जुन्या पद्धतीच्या शिक्षणांत ही एकाग्रता असे आणि यामुळें त्या पद्धतीनें शिकणारा विद्यार्थी आपल्या विषयांत खरा निष्णात होत असे. जुन्या काळचा उत्तम वैय्याकरण किंवा नैय्यायिक घेतला तर, व्याकरण किंवा न्याय या विषयांत त्याला अगोचर असा कोणताहि ग्रंथ–उपग्रंथ किंवा वादाचा मुद्दा सहसा राहत नसे. आतां या एकांगी अध्ययनामुळें त्या विषयाबाहेरचा कांहीं मुद्दा निघाल्यास, जुन्या पंडितास पाण्यांतून बाहेर काढलेल्या माशाप्रमाणें चुकल्या चुकल्यासारखें होणें स्वाभाविक असे. पण तो जोंपर्यंत पाण्यांत राही तोंपर्यंत त्याची शक्ति इतकी अचाट असे कीं, त्याला विद्यासमुद्राच्या थेट तळापर्यंत बुडी मारून तेथील गूढ मुक्ताफळें वर आणतां येत असत. जुन्या पद्धतीचा दुसरा एक विशेष गुण म्हटला म्हणजे स्मृतिसामर्थ्य. हातांत पुस्तक धरून अध्यापन करणें हा पूर्वीं एक प्रकारें कमीपणा मानला जाई; व अध्ययन करण्याच्या वेळीं विद्यार्थ्यांस जरी ग्रंथाचा आश्रय करावा लागे, तरी अध्ययन संपून तो स्वतः अध्यापकाच्या पदवीस येण्याच्या सुमारास त्याचे सर्व अध्ययनग्रंथ प्रायः तोंडपाठ होऊन जात; आणि केवळ या अर्थानेंच पण तो पुस्तकास सोडचिठ्ठी देत असे. शिष्यांकडून अध्ययन करवितांना गुरुजींच्या हातास चाळा हवाच असला तरी तो ग्रंथांचीं पानें चाळण्याचा नसे; तर पत्रावळी लावणें, तपकीर ओढणें, सुपारी कातरणें असला. डेक्कन कॉलेजांतील जुने प्रसिद्ध पंडित अनंतशास्त्री पेंढारकर यांना विद्यार्थ्यांस पाठ सांगतांना, लहान मुलाच्या हातीं खेळण्याकरितां देण्याच्या चाबकाच्या

दोऱ्या वळीत बसण्याचा चाळा असे असें सांगतात. असो. अशा रीतीनें जुने पंडित हे खरोखरच चालते बोलते ग्रंथ असत. त्यांचे विषय-निष्णातत्व व पाठांतर हीं पाहून अलीकडच्या कालांतील मनुष्य थक्कच होऊन जावयाचा ! पण या एकांगी शिक्षणामुळें जुन्या पंडितांच्या बुद्धीस एककल्लीपणा येत असे. व्यवहारचातुर्य अंगीं नसल्यामुळें त्यांची क्वचित् थट्टाहि होई. समाजांतील अष्टपैलू व्यवहारांत शहाणपणाच्या चलनी नाण्याची मोड पुष्कळशी लागते; तेथें चवल्या-पावल्याच काय पण पैसा पै व कवड्याहि लागावयाच्या. जसा पदार्थ भेटेल तशा योग्य-तेचें नाणें दुकानदाराच्या अंगावर टाकायला लागतें. जुन्या एकदेशीय पंडितांच्या पदरीं शहाणपण पुष्कळ असे खरें, पण तें सगळें मोहोरा-पुतळ्या किंवा बंदे रुपये यांच्या रूपानें; त्यांच्याजवळ परचुरण नाहीं; आणि दुकानदारास तर त्यांची मोहोर घेऊन खपायची नाहीं; व पचायची नाहीं. यामुळें पदरीं द्रव्य व व्यवहाराच्या बाजारांत पदार्थ मांडलेले असतां भाजीहि घेतल्याशिवाय त्यांना हात हलवीत परत यावें लागणार ! बरें, भाजी मिळालीच तर अंगापासून केव्हांही दूर न होणाऱ्या जरीकांठी शालजोडीच्या पदरांत बांधून शास्त्रीबुवा ती घरीं आणणार !

अनेकांगी अशी जी आधुनिक शिक्षणपद्धति तिचेही नफे-तोटे असेच आहेत. नव्या युगांत ग्रंथसंग्रह विपुल. कोणताहि विषय घेतला तरी त्याच्यावर प्रत्यंतराच्या तोफखान्याचा सडकून मारा करितां येईल, इतकी चोहोंकडे ऐसपैस मोकळी जागा, व उंचवट्याचीं ठिकाणें. तसेंच त्या त्या विषयाच्या अभिमान्यांनीं वेशीचीं कवाडें लावून घेतलीं तरी आंत प्रवेश करण्यास शेंकडों गुप्त मार्ग. यामुळें हल्लींच्या काळांत कोणताहि विषय कोणालाहि सुलभ. गुरुमुखाच्या गंगोत्रीचा प्रवास जुन्या काळा-इतका हल्लीं दुःखद नाहीं. किंबहुना कोणालाहि स्वावलंबनानें व गुरुमुखा-

शिवाय एखादी विद्या सांगोपांग शिकणें कठीण नाहीं. उद्योग मात्र हवा; साधनांची कमतरता नसते. पूर्वकाळीं नैय्यायिक, वैय्याकरण, मीमांसक अथवा द्वैतवादी, अद्वैतवादी अशीं विशेष गुणदर्शक—पण त्याच कारणामुळें अल्पमर्यादासूचक—विशेषणें पंडितांस लागत; पण हल्लीं अशा विशेषणांचें कारण उरलें नाहीं. कां कीं, साधारणत: उद्योगशील असा विद्यार्थी घेतला तर त्याला अमुक एक विषयांतलें थोडें बहुत तरी माहीत नाहीं असें सहसा व्हावयाचें नाहीं. गुलाबदाणीच्या कारंजांतून निघाल्याप्रमाणें, आधुनिक विद्वानांच्या मुखांतून प्रसंगोपात्त विद्येच्या सहस्र धारा एकाच वेळेस स्रवत असून, शिवाय प्रत्येक धारेस निरनिराळ्या शास्त्राचा निरनिराळाच सुगंध येत आहे, हा अजब चमत्कार पाहून जुन्या काळचा पंडित आज आश्चर्यानें थक्कच होऊन जावयाचा ! आणि विद्येचें हें असलें सुवर्णयुग अवतरलें असतांहि जुन्या विद्यापीठांचें काम अजून चालू आहे व आणखी नवीं विद्यापीठें काढण्याचा हव्यास सुरूच आहे याचें त्यांस गूढ वाटेल. दुष्यंतराजा मारीच ऋषीच्या आश्रमांत आला तेव्हां चहूंकडे कल्पतरूच कल्पतरू उगवलेले असतांहि हे ऋषि अजून तपश्चर्या कां करीत बसले आहेत याचें त्याला क्षणभर आश्चर्य वाटलें ! “ यत्कांक्षंति तपोभिरन्यमुनयः तास्मिंस्तपस्यंत्यमी ! ” त्याचप्रमाणें सर्व विद्या सकृत्दर्शनीं हातीं आल्या असतांहि आधुनिक विद्वान् लोक शिक्षणपद्धति सदोषच आहे म्हणून दुःखीकष्टी होत आहेत, याचें जुन्या विद्वानांस कोडेंच पडेल. पण या अनेकांगी शिक्षणाचा मोहकपणा कांहीं अंशीं केवळ दिखाऊ आहे हें त्या बिचाऱ्यांस काय माहीत ? आधुनिक विद्वानाच्या ज्ञानाची लांबीरुंदी फार विस्तृत; पण त्याची खोली फार थोडी असते. वादाचा विषय बदलला असतां जुन्या पंडिताप्रमाणें त्याला पाण्याबाहेर काढून टाकलेल्या मत्स्यासारखें चुकल्या-चुकल्यासारखें होऊन तो तडफडणार नाहीं, कारण तो जलचर व स्थलचर म्हणजे उभय-

चर आहे खरा. बकाप्रमाणें तो जमीन असेल तेथपर्यंत चालेल व पाणी भेटतांच पोहूं लागेल. पण त्याची गति खोल पाण्यांत मात्र होणार नाहीं. यामुळें विद्यासमुद्राच्या तळाशीं बुडी मारून मोतीं वर आणणें हें त्याला दुष्कर होय. फार तर त्यानें सरस्वतीदेवीच्या क्रीडासरोवरांतील कमळांबरोबर उथळ पाण्यांत खेळावें. कोणताहि विषय तळहातावरील आवळ्याप्रमाणें त्याला चोहोंकडून दिसेल; पण आवळ्याच्या पोटांतल्या बीची कल्पना मात्र त्याला होणार नाहीं !

नव्या शिक्षणपद्धतींत पाठांतरास महत्व नसतें. यामुळें विद्यार्थ्यांची स्मरणशक्ति कमकुवत राहते. डोक्यांत ज्ञान असतांहि डोळ्यापुढें पुस्तक असेल तेव्हांच त्याची जीभ किंवा हात चालावयाचा. जुन्या पंडिताच्या स्मरणशक्तीचा ‘ अक्षय भाता ’ नेहमीं भरलेला असे; यामुळें झोंपेंतून जागें केलें तरी तो वादास सिद्ध व्हावयाचा. नव्या पंडिताचा भाता वरचेवर दुसऱ्यानें भरून द्यावा लागतो. पुस्तकें हातीं येईपर्यंत त्याला धर्मयुद्धाच्या नियमांचा आश्रय करून मुदत मागून घ्यावी लागते. व सुदैवानें आधुनिक काळचे वाद लेखद्वारा होत असल्यामुळें ती मुदत त्यास मिळतेही ! जुन्या काळच्या युद्धाप्रमाणेंच जुन्या काळचे वाद. म्हणजे प्रतिपक्षाची गांठ समक्ष पडून तरवारीनें युद्ध व्हावयाचें; तरवार फिरविण्यास लागेल इतकाच स्थलावकाश, व तरवार उगारून मारण्यास लागेल इतकाच कालावकाश. जुन्या सभेंतील वाद तोंडानें व्हावयाचा; तेथें ग्रंथ उघडून दाखविण्याची व पहाण्याची अपेक्षा नसे. प्रतिपक्षांस व न्यायाधिशांस प्रायः ग्रंथ पाठच असावयाचे. कोटया व प्रति–कोटया, उत्तरें–प्रत्युत्तरें सर्व जिभेवर असावयाचीं; व केवळ बुद्धीच्या तरळपणावर व तत्परतेवर विजय मिळावयाचा. प्रतिपक्षी–क्षणभर कां होईना–निरुत्तर झाला म्हणजे वाद जिंकला गेला असें ठरे. शंकराचार्य व मंडनमिश्र यांचा वाद चाळीस दिवस चालला होता; पण वादाचा निकाल लागल

तो मंडनमिश्राचे गळ्यांतील पुष्पहार कोमजल्यावरून सिद्ध झाला ! जुन्या पंडित लोकांच्या वादाची गोष्टहि एकंदरीनें अशीच होती. एखाद्या कोटीवर त्यांचा निर्णय अवलंबून असावयाचा व निरुत्तर केलेल्या किंवा गोंधळलेल्या प्रतिपक्षाच्या म्लान झालेल्या मुखश्रीवरून तो सिद्ध व्हाव-वयाचा ! आधुनिक विद्वानाच्या वादाची गोष्ट बरीच निराळी आहे. ज्या प्रतिपक्षांनीं एकमेकांचीं तोंडें कधींही पाहिलीं नाहींत अशांचे वाद निर-निराळ्या खंडांतूनहि चालू असतात. यास्तव क्षणभर निरुत्तर झाल्यामुळें मुखश्री म्लान होऊन फड जिंकला अगर हरला जाण्याचा संभव नाहीं. वादांतील युक्तिवाद व फारच तर कांहीं अंशीं भाषेची ओजस्विता यावरून-च जग निकाल लावतें. या आधुनिक वादांना कालाचाहि निर्बंध नसतो. एका देशांत पूर्वपक्षकार व दुसऱ्या देशांत सिद्धांती हें जसें चालतें, तसेंच यंदाच्या पावसाळ्यांत पूर्वपक्ष होऊन भिजत पडलेल्या वादास पुढल्या वर्षीच्या उन्हाळ्यांतहि पालवी फुटण्यास हरकत नाहीं ! वादाचीं साधनेंहि तशींच निराळीं. आधुनिक युद्धाच्या सरंजामाप्रमाणें आधुनिक वादाचा सरंजामहि निराळा. आधुनिक पंडितांना मोठमोठ्या ग्रंथसंग्र-हालयाच्या पहाडी ‘ बातेऱ्या ’ बांधतां येतात व त्यांच्या सहाय्यानें त्यांचा मारा चालावयाचा. शत्रुपक्षाच्या किल्ल्यांतील मर्में सांगण्यास सूचिपत्ररूपी गुप्त हेर शेंकडों तयार असतातच ! प्रमाणांतर रूपी स्नेही, सल्लागार व योद्धे यांची कुमक दोन्ही पक्षांस मुबलक; व अखेर जय व्हावयाचा तो शक्याशक्यतेच्या सूक्ष्म विचारावर अवलंबून असल्यामुळें कालांतरानें विवक्षित मतांची परंपरा जेव्हां सर्रास चालू होईल तेव्हांच वादाचा अखेर निर्णय झाल्याची खबर यावयाची. सांगण्याचें तात्पर्य इतकेंच कीं, जुन्या व नव्या पंडितांचें उद्दिष्ट, साधनें व परिस्थिति हीं बहुतेक वेगवेगळीं आहेत. जुन्या पंडितांच्या शिक्षणाचें एकांगित्व व नव्या पंडितांच्या शिक्षणाचें अनेकांगित्व हें सर्वस्वी त्यांच्या निरनिराळ्या परिस्थितीचेच परिणाम होत.

वर दिलेलें वर्णन हें एकांगी व अनेकांगी शिक्षणाच्या अतिरेकाचेंच वर्णन अर्थात् होय. कारण जुन्या काळींहि एकांगी शिक्षणाचाच प्रकार मुख्यत्वें करून असतां अनेकांगी शिक्षण मिळविलेले पंडित मुळींच नसत असें मात्र नाहीं. बुद्धिवान् पुरुषाला कोणत्याच काळांत अध्ययनाचे विषय मुद्दाम मर्यादित करून घेण्याचें कारण असत नाहीं. बेकनसंबंधानें त्याचे अभिमानी असें म्हणतातच कीं, ' तत्कालीन ज्ञान–विज्ञानाचे सर्व विषयरूपी प्रांत त्यानें खालसा करून आपल्या मनाच्या राज्यास जोडले होते. (Bacon had taken all knowledge for his Province.) आपल्या इकडेहि अध्ययनाचा कोणताहि विषय म्हणून न सोडणाऱ्या अनेकांगी पंडितांचीं उदाहरणें नाहींत असें नाहीं. सायणाचार्य, माधवाचार्य, क्षेमेंद्र वगैरे पंडितांचीं उदाहरणें असल्या प्रकारचीं होत. तसेंच जे जे प्रसिद्ध टीका–ग्रंथकार म्हणून होऊन गेले त्यांच्या टीकांकडे पाहिलें तर प्रायः असें दिसून येतें कीं, जेथें जेथें म्हणून दुसऱ्या शास्त्राचा मुद्दा आला तेथें तेथें त्यांनीं त्या त्या शास्त्रांत निष्णात असणाऱ्या पंडितांप्रमाणें विवेचन केलेलें आहे. म्हणजे एकांगी शिक्षणाच्या कालांतही अनेकांगी शिक्षणाची किंमत लोकांस कळत नव्हती असें नाहीं. त्याच्याच उलट हल्लींची स्थिति आहे. कारण हल्लीं अनेकांगी शिक्षण हा नियम व एकांगी शिक्षण हा अपवाद होऊन बसला आहे, व यामुळें अनेकांगी शिक्षणापासून होणारे तोटे–म्हणजे विशेषतः ज्ञानाचा उथळपणा–नजरेस आल्यामुळें एकांगी शिक्षण हवें असें लोकांस वाटूं लागलें आहे.

सिमला–कॉन्फरन्सच्या रिपोर्टांत मोठमोठया जाड्या आधुनिक विद्वानांनीं जुन्या पंडितांची स्तुति करून तो वर्ग लोपत चालला असे दुःखोद्गार काढले आहेत त्याचें कारण हेंच होय. कोणत्याहि एका पद्धतीची अतिशयोक्ती झाली म्हणजे तिजविरुद्ध प्रतिक्रिया होणें स्वाभाविक आहे.

त्याप्रमाणें, जुन्या पंडितांचा एक वेळीं अनादर होऊन हल्लीं मात्र त्यांजविषयीं आदर उत्पन्न झाला आहे. अतिशयोक्तीचीं दोन्ही टोंकें चुकवून कोणत्याहि गोष्टीच्या बरोबर मध्यबिंदूचा वेध होणें हें कठिण असतें; शिवाय मध्यवेधाची स्थिति आली तरी ती फार वेळ टिकत नाहीं. मनूची गति ही घड्याळांतील लंबकाच्या आंदोलनासारखी असते. चालत्या घड्याळयाचा लंबक प्रत्येक आंदोलनांत मध्याबिंदूस स्पर्श करून जातो; पण मध्याबिंदूवर तो कधींही स्थिर राहत नाहीं. चालत्या म्हणजे सजीव समाजांतील मतमतांतराचा मनूहि इष्ट मध्याबिंदूवर स्थिर असा राहूं शकत नाहीं; व तो आंदोलने घेत एकदां या टोंकास तर एकदां त्या टोंकास जात असतो. यामुळें ज्या काळांत जें आहे तें तर हवेंच असते; पण जें नाहीं त्याचे गुण आठआठवून त्याची इच्छा मनुष्य करूं लागतो. इंग्रजींत 'Something of everything and every thing of something' असें जें वाक्य आहे त्यांतच ज्ञानविज्ञानाच्या इष्ट मर्यादेचा मध्यबिंदु आहे. एखादा विषय सर्वस्वी माहीत असणें हें हवेंच. पण तेवढाच माहीत असणें हें जसें अपूर्णत्वाचें लक्षण आहे, तसेंच सर्वच विषय थोडथोडे माहीत असणें हें इष्ट खरें तथापि एखादाही विषय सर्वस्वी अवगत नसणें हेंही अपूर्णत्वाचेंच लक्षण होय. अर्थात् एकांगित्व व अनेकांगित्व यांचा जर मेळ पडेल, म्हणजे प्रत्येक विषयाचें थोडथोडें ज्ञान असून शिवाय एखाद्या विषयाचें तरी सांगोपांग उत्कृष्ट ज्ञान असावें ही स्थिति सर्वांत उत्तम. त्याच्या अभावीं जुन्या पंडितांनीं नव्यांना उथळ म्हणून हंसावें; व नव्यांनीं जुन्यांना एककल्ली म्हणून हसावें, असेंच होणार. पण कोणत्याही समाजांत एकांगी व अनेकांगी शिक्षण पावलेले लोक एकसमयावच्छेदेंकरून असतील तर, व्यक्तीचें जें अपूर्णत्व व दूषण तेंच, सर्व समाज म्हणून एक पुरुष धरला तर त्या पुरुषाचें पूर्णत्व व भूषण होईल हें उघड आहे. व या दृष्टीनें

अनेकांगी–शिक्षण–प्रधान अशा हल्लींच्या काळांत जुन्या पंडितपरंपरेचें युरोपियन लोकांसहि कौतुक वाटावें आणि पंडितवर्गाला उत्तेजन मिळून त्याची परंपरा पुढेंही चालावी अशी इच्छा उत्पन्न होऊन तत्प्रीत्यर्थ उद्योग व्हावा हें योग्यच आहे.

जुन्या व नव्या पद्धतींचें साहचर्य

एकांगी व अनेकांगी शिक्षणाचे गुण परस्पर कांहीं अंशीं विरोधी असल्यामुळें त्या दोन शिक्षणपद्धतींचा मिलाफ करितां येईल किंवा नाहीं हा एक विचाराचाच प्रश्न आहे. दोन्ही पद्धती आपापल्या परीनें उपयोगीच आहेत; व त्यांतील अमुक एक हटकून चांगली व अमुक एक सर्वथा त्याज्य असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. दोन्हीहि पाहिजे आहेत. पण त्या साध्य व्हाव्या कशा ? मनुष्यमात्रांत जसें स्वभाव भिन्न असतात–एकाचा स्वभाव दुसऱ्यास येत नाहीं, व एकाच व्यक्तींत दोन परस्पर विरोधी स्वभावधर्म कायमचे नांदूं शकत नाहींतच नाहींत–तसेंच या दोन शिक्षण-पद्धतींचें आहे. एकींत स्मरणशक्तीची मेहनत व करामत, तर दुसरींत चौकसपणा अधिक; एकींत शब्दप्रामाण्यावर भिस्त जास्त तर दुसरींत आत्म-प्रत्ययाचा व विचारस्वातंत्र्याचा जोर जास्त; एकींत गहनावगाहनशीलता, तर दुसरींत बुद्धीचा व्यापकपणा व विस्तार विशेष. अशा निरनिराळ्या गुणांच्या पद्धतींचा मिलाफ व्हावा कसा ? एकाच मनुष्याला जसे धूर्त व प्रांजल, धाडसी व सावध, प्रेमळ व विवेकी, न्यायी व उदार असें एकाच काळीं होतां येत नाहीं, तसेंच एकांगी व अनेकांगी शिक्षण-पद्धतीनें मिळविलेल्या विद्येचे गुण एकाच व्यक्तींत एकवटतां येणें शक्य नाहीं. एकाच लेखकास दोन निरनिराळ्या वळणाचीं अक्षरें काढतां येणें कठीण, किंवा एकाच ग्रंथकारास अनेक निरनिराळ्या भाषापद्धति

लिहितां येणें कठीण; त्याचप्रमाणें कांहीं अंशीं जुन्या पढिक पंडितास नव्या पद्धतीचा शोधक व बहुश्रुत पंडित होणें, किंवा नव्या पद्धतीच्या शोधक व बहुश्रुत पंडितास जुन्या पद्धतीचा पढिक व उपस्थितिवश पंडित होणें कठीण आहे. पण परस्परविरोधी असे मनुष्यस्वभावगुण एकाच व्यक्तींत जरी एकाच वेळीं सांपडणें शक्य नसलें तरी, ते निरनिराळे गुण अंगीं असलेल्या निरनिराळ्या व्यक्ती एकाच काळीं एकाच समाजांत सांपडणें मुळींच कठीण नाहीं. जगांत इतर बाबींत आजवर कितीही फरक झाले असले तरी समष्टिरूप मनुष्यस्वभाववैचित्र्य हें मात्र सनातन—जें हजारों वर्षांपूर्वींचें तेंच आज—आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. मनुष्यस्वभावाची गोष्ट व शिक्षणपद्धतीची गोष्ट थोडीशी वेगवेगळी आहे खरी. प्रकृति पिंडाची वैचित्र्यशीलता निसर्गनिर्मित असून मानवी प्रयत्नापेक्षां बलवत्तर आहे. पण शिक्षणपद्धति ही मनुष्यनिर्मित असून बहुधा अनुकरणात्मक असते. यामुळें एकाच काळीं एकाच समाजांत शिक्षणपद्धतीचें वळण एकच असतें; निदान एकमेकांस फारसें सोडून नसतें असेंच आढळेल. स्वभावांत अनुकरण शक्य नाहीं; शिक्षणपद्धतींत तें अनिर्वाह्य आहे. एवढेंच नव्हे तर स्वभावांत समान स्वरूप असणें हें जितकें कठीण, तितकेंच शिक्षण पद्धतींत वैचित्र्य आणणें कठीण आहे. पण प्रयत्न केला असतां तें असाध्य आहे असें मात्र नाहीं. पाठशाळा, तोळ, मद्रेसा या शिक्षणसंस्था जुन्या शिक्षणपद्धतींच्या निदर्शक आहेत खऱ्या; पण त्या अद्यापि सर्वस्वी बुडाल्या नाहींत. अगदीं नव्यांतल्या नव्या पद्धतींचें युनिव्हर्सिटीचें शिक्षण इकडे दिलें जात असतां, दुसरीकडे आमच्या पाठशाळांमधून पूर्वपीठिकानुरूप पठणपाठणाचा ध्वनि निघतच आहे; तो कांहीं सर्वस्वी थांबला आहे असें नाहीं. आंग्लसरस्वतीच्या सांप्रदायाच्या निदर्शक अशा रंगी बेरंगी फिती व काळ्या विदेशी झुली आज देशांत दिसूं लागल्या आहेत खऱ्या; तथापि,

आर्यसरस्वतीच्या निशाणादाखल मानल्या जाणाऱ्या जरीकांठी शालजोड्या खांद्यावर घेणारे, फार काय पण डोकीस बांधणारे लोकहि सर्वस्वी दिसेनासे झाले आहेत असें नाहीं

या गोष्टीचा अर्थ असा आहे कीं, परिस्थितीमुळें निरनिराळया व्यक्तींच्या अधिष्ठानानें निरनिराळया शिक्षणपद्धति एकाच समाजांत एकाच वेळीं आढळणें अगदींच अशक्य आहे असें नाहीं. नदीच्या पात्रांत मुख्य प्रवाह एकाच दिशेनें वाहत असतां एखादा उपप्रवाह दुसऱ्या दिशेनें वाहत आहे असा चमत्कार सकृत्दर्शनीं दिसणें कल्पनातीत नाहीं; पात्रांतील उच्चनीच स्थळांमुळें तें सर्वथा संभवनीयच आहे. याच रीतीनें, शिक्षणाचा मुख्य प्रवाह आधुनिक कल्पनांनीं आंखलेल्या पात्रांतून वाहत असतां प्राचीन परंपरेनुसार मद्रेसा—पाठशाळांच्या पात्रांतून फार्शी—संस्कृत विद्येचा लहानसा प्रवाह दुसऱ्या दिशेनें वाहत आहे; त्यांचीहि उपयुक्तता आहे असें आधुनिक पंडितांस वाटूं लागलें आहे; आणि तो कायम वाहता रहावा, आटून जाऊं नये, अशा हेतूनें ते उद्युक्त झालेले आहेत—ही गोष्ट सिमला कॉन्फरन्सच्या पुराव्यानें शाबीत होत आहे. मात्र हा हेतु कायमचा सिद्ध होण्यास एकच गोष्ट करणें जरूर आहे ती ही कीं, कॉलेजांच्या शिक्षणक्रमाप्रमाणेंच पाठशाळांचाहि शिक्षणक्रम स्वतंत्र चालू राहिला पाहिजे; व तसें झालें असतां पाठशाळांतून शिकून पंडितगिरीची परंपरा चालू ठेवण्यास लोकांस अडचण पडणार नाहीं. कॉलेजें व पाठशाळा एकाच स्थळमर्यादेंत असल्या तरी एकामुळें दुसरें ओस पडलें आहे असें पूर्वीं झालेलें नाहीं व यापुढेंही सहसा घडून येणार नाहीं असें आम्हांस वाटतें. पुष्कळसे विद्यार्थी कॉलेजांत जातील खरे; पण पाठशाळांचे भक्तही सांपडणार नाहींत असें नाहीं; थोडे तरी सांपडतीलच. कॉलेजांत कोण जाईल व पाठशाळेंत कोण जाईल ही गोष्ट यदृच्छेनें ठरणारी आहे. अमुकच अमकीकडे जाईल हें कोणी निश्चयानें सांगूं शकणार नाहीं. हे सर्व परिस्थितीचे खेळ आहेत.

या गोष्टीचीं एक दोन उदाहरणेंहि मनावर ठसण्यासारखीं देतां येतील. इंग्रजी शिकून पदवी मिळवून प्रोफेसरीचें काम करणाऱ्या गृहस्थाचें मोडी अक्षर किता घालण्यासारखें वळणदार व थेट जुन्या डौलाचें सांपडणें सहसा कठीण हें कोणीही कबूल करील कीं नाहीं? असें असतां कै. प्रो. काथवटे यांचें मोडी हस्ताक्षर अगदीं वर वर्णिलेल्या नमुन्याचें होतें हें पुष्कळ लोकांस माहीत असेलच. या गोष्टीचें कारण प्रस्तुत लेखकानें खुद्द प्रो. काथवटे यांस एकदां सहज विचारलें असतां ते म्हणाले कीं "बंडाच्या सालीं मीं इंग्रजी शिकत होतों; पण बंडवाले लोक विजयी होणार आणि फिरून पेशवाई स्थापिली जाणार असा त्या वेळीं आमचा दृढ भरंवसा होता; व यामुळें इंग्रजी विद्येचा उपयोग होणें नाहीं असें समजून आम्हीं जुन्या शिक्षण पद्धतीप्रमाणें अक्षर व गणित हेंच फिरून हातीं घेतलें. पण पुढें पाहतों तों बंडवाल्यांचा मोड होऊन इंग्रजी राज्यसत्ताच पुन: स्थापित झाली; तेव्हां फिरून नव्या पद्धतीप्रमाणें आम्ही इंग्रजी शिकूं लागलों! अशा रीतीनें जुन्या व नव्या शिक्षणपद्धतीचे दोन्ही फायदे आमच्या पदरांत पडले." अर्थात् हा यदृच्छेचा परिणाम. दुसरें उदाहरण आपले रँगलर प्रि. रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांचें. यांचें घराणें वैदिकांचें असून खुद्द त्यांचे वडील कोंकणपट्टींतील उत्कृष्ट दशग्रंथी ब्राह्मणांत मोडत असत; आणि या चिरंजीवांची अल्प वयांत दिसून येणारी बुद्धिमत्ता पाहून त्यांनींही दशग्रंथी ब्राह्मण व्हावें अशी त्यांच्या वडिलांची इच्छा होती असें म्हणतात. पण दैवाचा संकल्प कांहीं वेगळाच होता. कोंकणांत राहून वेदाभ्यासाकडेच ते लागते—त्यांच्या पायांना देशाची वाट न सांपडती किंवा त्यांना हातीं धरण्यास धोंडोपंत कर्व्यांसारखा आधुनिक विद्वान् न मिळता—तर 'रघुनाथा'स पंत ही पदवी न लाभतां भट्ट ही पदवी लाभली असती; इंग्लंडांत कॅम नदी कांठच्या कॉलेजच्या बोर्डिंगांत 'साईन थीटा, कॉस थीटा' या शब्दांचा पाठ तोंडांतून निघण्या-

ऐवजीं, मुर्डी गांवांमधील एका लहानशा घराच्या परसांतील आवारांत नारळी-पोफळींना रहाटगाडग्याचें पाणी लावीत लावीत वेदांतील ऋचांच्या जटा-पाठांची व घन-पाठांचीं त्यांचीं आवर्तनें चालतीं; लुसलुशीत सुगंधी पिअर्स सोपाऐवजीं, नित्य समिध शेकलेल्या अग्निकुंडांतील भरड भस्मच ते अंगास चर्चित असते; केंब्रिजच्या पदवीधराच्या काळ्यानिळ्या शिपतरी टोपीऐवजीं हिरवी फीत लावलेली तांबड्या बनातीची टोपीच त्यांच्या डोक्यावर राहती; लॉर्ड कर्झन यांनीं प्रौढीनें वर्णिलेल्या ' ब्ल्यू रिबन ' ऐवजीं, दगडी चातीनें कातलेल्या व बोजड ब्रह्मगांठ मारलेल्या गळ्यांतील यज्ञोपवीताचाच अभिमान ते बाळगते; किंबहुना फक्त कोंकणांतच विपुल असलेल्या भुताखेतांचें दर्शन झालें असतां, फक्त कोंकणांतच लागू पडणाऱ्या समजुतीप्रमाणें जानव्याची ब्रह्मगांठ दाखवून त्या महद्भयाचें त्यांनीं निवारण केलें असतें. घनपाठी दशग्रंथी वैदिक ' रघुनाथभट्ट ' परांजपे व धर्मशिक्षणाविरुद्ध कसून लिहिणारे ' रँगलर ' परांजपे यांच्यांतील भेद खरोखर जमीनअस्मानचाच नव्हे काय ? आणि हा फरकहि दोन विषम शिक्षणपद्धती समानसुलभ असतां, एखाद्या व्यक्तीला लीलेनें अमुक एका पद्धतीस मुकवून दुसऱ्या एका पद्धतीच्या कक्षेंत नेऊन सोडणाऱ्या यदृच्छेचेंच फळ नव्हे काय ?

बाह्य परिस्थितीप्रमाणेंच मानसिक स्थितीमुळेंही निरनिराळ्या व्यक्ति निरनिराळ्या शिक्षणपद्धतीचें अवलंबन करणार हें उघड आहे. वेदनिंदक चार्वाक हा कांहीं विसाव्या शतकांतील एखाद्या अस्सल मिशनरी कॉलेजांत शिकलेला नव्हता. उलटपक्षीं, अस्सल मिशनरी कॉलेजांत शिकून तयार झालेल्या बी. ए., एम. ए. मध्यें, वेद ही अक्षरशः प्रत्यक्ष ईश्वराचीच वाणी आहे असें म्हणणारे व मानणारे श्रद्धाळू लोक आज सांपडणार नाहींत असें नाहीं. चार्वाकाच्या वेळीं एखादें मिशनरी कॉलेज असतें तर त्याला जसा निदान एक तरी योग्य विद्यार्थी मिळता, तसेंच आज

हिंदुस्थानांत, जुन्या पद्धतीच्या पाठशाळा शिल्लक राहतील तर, त्यांनाहि योग्य असे विद्यार्थी मिळतील. तात्पर्य, जी चूक आहे ती इतकीच कीं स्वभावभेद, परिस्थितिमूलक विपरीतत्व, व यदृच्छाविलास कायम असतां निरनिराळ्या पद्धतींचें शिक्षण देणाऱ्या संस्था मात्र असाव्या तितक्या आज या देशांत नाहींत. एकांगी शिक्षण व अनेकांगी शिक्षण हीं एकाच व्यक्ती-मध्यें संभवनीय नसलीं तरी, एका समाजांत एकत्र सहज संभवतात; त्यांच्या योगानें प्रत्येक व्यक्तिपिंडाला यथायोग्य शिक्षण मिळतें; व सर्व समाजाला श्रमविभागाचा फायदा मिळतो. इंग्लंडांत एकराष्ट्रीयत्व सर्वस्वी सिद्ध झालें असल्यामुळें तेथें सर्व शिक्षण एकाच नमुन्याचें असणें ठीक असेल; पण हिंदुस्थानांतील स्थिति तशी नाहीं. येथें जुन्या व नव्या परंपरेचा विरोध चांगला जागृत आहे व कदाचित् पुढेंही कधीं तो सर्वस्वी मिटणार नाहीं. याकरितां हिंदुस्थानांत शिक्षणाचे नमुने उपराष्ट्रानुरूप वेगवेगळे असणें अगदीं जरूर आहे. ही गोष्ट कितीही जोरानें आम्हीं पुनः पुनः सांगितली तरी ती थोडीच होणार आहे. वरील विवेचनावरून, या देशांत आजच्या स्थितींतही पाठशाळा चालविण्याची गरज आहे हें दिसून येईल. व जी गोष्ट इकडील पाठशाळांची तीच बंगाल्याकडील ‘ तोळां ’ची. मुसलमानी विद्येचीहि अशीच गोष्ट आहे. सुदैवानें या जुन्या विद्येच्या भांड्याला नव्या विद्येची कल्हई देणें इष्ट व शक्य आहे असें म्हणणारा नवीन वर्ग आज निर्माण होत आहे; व या वर्गाच्या विचारसरणींत संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनास पोषक असें बरेंच द्रव्य सांपडतें. हें उभय-विध शिक्षण देऊन संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनास मदत कशी करावी या गोष्टीचा सिमला-कॉन्फरन्समध्यें विचार झाला. पण ‘ ओरिएंटल इन्स्टिटयूट ’ या नांवाची नवीन संस्था काढण्यापलीकडे या गोष्टीच्या विचाराची तपशीलवार मांडणी कोठें झालेली त्या रिपोर्टांत दिसून येत नाहीं. आणि मुख्य हेतु इष्ट असतां साधनें सुचविण्याच्या बाबतींत बरेच

सभासद गोंधळून गेले, असें त्यांनीं पाठविलेल्या लेखी मिनिटांवरून दिसून येतें.

जुन्या परंपरेचें जें शिक्षण आज देशांत चालू आहे तें पाठशाळा, तोळ, मद्रेसा वगैरे जुन्या पद्धतीच्या शाळांतून चालू आहे. संस्कृत, पर्शियन, आरबी वगैरे भाषांत संग्रहित असलेल्या विद्येचें जुन्या पद्धतीचें असें शिक्षण याच संस्थांतून मिळण्याचें असल्यामुळें, अशा शाळा व त्यांत शिकणारे विद्यार्थी यांचें अल्प प्रमाण पाहून कोणासहि बरें वाटणार नाहीं, व हें प्रमाण किती अल्प आहे हें खालीं लिहिलेल्या आंकड्यांचे माहितीवरून कोणाचेही लक्षांत येईल. वरिष्ठ शिक्षणाच्या दृष्टीनें पाहतां सर्व हिंदुस्थानांत मिळून १४ शाळांमधून सुमारें १३०० विद्यार्थी संस्कृत, फारशी व आरबी विद्या जुन्या पद्धतीनें आज शिकत आहेत. सन १९०० सालीं या संस्थांची संख्या अवघी पांच असून त्यांत सुमारें ५५० विद्यार्थी शिकत होते. गेल्या दहा बारा वर्षांत संस्था व विद्यार्थी यांच्या संख्येंत वाढ झालेली आहे. तथापि, सर्व हिंदुस्थानांत मिळून युनिव्हर्सिटीशीं संबंध असलेल्या वरिष्ठ इंग्रजी शिक्षणाच्या संस्थांची संख्या १८५ व त्यांत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारें ३० हजार असतां, जुन्या पौर्वात्य पद्धतीनें उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची संख्या अवघी १४।१५ असावी यावरून जुनी विद्या किती मागसलेली आहे हें दिसून येईल. इंग्रजी विद्या देणारीं नुसतीं ' आर्ट्स् कॉलेजें ' च हिंदुस्थानांत १२५ आहेत. असें असतां पौर्वात्य इतकीं थोडीं कां असावी ! कायदा, वैद्यक, शिल्प, वास्तु-विज्ञान, कृषिकर्म वगैरे बाबतींत तर जुन्या विद्येचा सर्वस्वी लोपच झाला आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कारण वरिष्ठ प्रतीच्या शिक्षणसंस्थांतून पौर्वात्य तत्वज्ञान व काव्य यांच्या पलीकडे सहसा कांहीं शिकविलें जात नाहीं. जुनी विद्या शिकविणाऱ्या प्राथमिक पाठशाळा वगैरे आहेत; परंतु त्यांची वाढ होण्याऐवजीं ऱ्हासच झालेला आढळतो. उदाहरणार्थ, आरबी

व फारशी शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळा सन १९०० ते १९१० या दहा सालांत २४३८ वरून १५०५ वर आल्या. व त्यांतील विद्यार्थ्यांची संख्या ३७॥ हजारांवरून ३० हजारांवर आली! तसेंच संस्कृत पाठशाळा वगैरेंची संख्या १९२९ वरून १४२९ वर आली; म्हणजे दहा वर्षांत पांचशें पाठशाळा कमी झाल्या. विद्यार्थ्यांची संख्याहि २३ हजारांवरून २२ हजारांवर आली. पाठशाळांच्या संख्येच्या मानानें विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झालेली दिसत नाहीं याचें कारण असें असावें कीं, जुन्या पद्धतीनें विद्या संपादन करण्याची लोकांची इच्छा विशेष कमी होत नसतां, ती विद्या देणारे शिक्षक व त्या शिक्षकांचा स्वतंत्र रीतीनें चरितार्थ चालण्याचें साधन हीं दिवसेंदिवस कमी होत चाललीं आहेत. सिमला–कॉन्फरन्सनें 'ओरिएंटल इन्स्टिटयूट' सारखी संस्था काढण्याचें ठरविलें आहे हें तर ठीकच आहे; परंतु जुन्या पंडितगिरीची परंपरा कायम राहावी व वाढावी अशी सरकारची इच्छा असेल तर संस्कृत पाठशाळा अधिक स्थापन व्हाव्या अशी खटपट करून त्या संस्थांना योग्य तें द्रव्यसहाय्य करण्यासही सरकारानें कंबर बांधली पाहिजे.

थोडी प्राचीन माहिती

जुन्या व नव्या पद्धतीच्या शिक्षणाचें साहचर्य हल्लींही कां असावें, याचें विवेचन या विषयावरील मागच्या प्रकरणांत करण्यांत आलेंच आहे. हें साहचर्य असण्याचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे पूर्वीच्या पद्धतीप्रमाणें शिक्षण मिळविलेल्या लोकांत जशी जाडी विद्वान् मंडळी निर्माण झाली तशी कदाचित् यापुढेंही होईल अशी आशा वाटते हेंच होय. जुन्या पद्धतीच्या शिक्षणास नव्या पद्धतीचें कांहीं कांहीं संस्कार दिल्यानें 'अधिकस्य आधिकं फलं' या न्यायानें विशेष फायदाच होणार आहे. ते संस्कार

कशा रीतीनें द्यावे हा एक स्वतंत्र प्रश्नच आहे. परंतु जुन्या पद्धतीनें बनलेल्या—म्हणजे विसाव्या शतकांत मिळणाऱ्या नवीन संस्कारानें वियुक्त असें शिक्षण पावलेल्याहि-पंडितगिरीचें तेज पूर्वीच्या काळांत कसें होतें, आणि एकंदरीनें जुन्या पंडितागिरीची परंपरा व तिचे सांप्रदाय हिंदुस्थानांत कसकसे होते याचें अगदीं होईल तितकें संक्षिप्त विवेचन करून, नंतर गेल्या शेंपन्नास वर्षांत संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनास देशी व विदेशीही लोकांचे कोणकोणते प्रयत्न कसकसे फलद्रूप झाले आहेत याचें आम्ही थोडक्यांत निरीक्षण करणार आहों.

संस्कृत वाङ्मयाचा सांगोपांग अगर त्रोटकही इतिहास आपणाकडे कोणी लिहून ठेविलेला नाहीं. त्याचप्रमाणें जुनी विश्वविद्यालयें, पाठशाळा, पंडितसंघ, त्यांचे वादविवाद, त्यांच्या सभा, त्यांचे ग्रंथ व त्यांची गुरु-शिष्यपरंपरा यांचीही माहिती कोणी फारशी लिहून ठेविलेली आढळत नाहीं. कित्येक ग्रंथकारांनीं आपलें नांव, गांव, गोत्र, आश्रय देणारा राजा असल्यास त्याचें नांव व यशोवर्णन, आणि आपल्या गुरुघराण्याची परंपरा दिलेली असते. परंतु आश्रयदात्या राजाच्या वर्णनांत देखील काल्पनिक गोष्टींचा थोडाबहुत समावेश केलेला आढळतो. निदान गुरुपरंपरा देण्या-मध्यें तर भाविकपणाचा कित्येक वेळीं इतका कळस झालेला दृष्टीस पडतो कीं, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवापासून तों स्वतः ग्रंथकाराच्या पूज्यगुरुपादांपर्यंतच्या अनंतप्राय कालोदधीचें आक्रमण फक्त दहापांच कमानीच्या पुलावरून करितां येतें ! अर्थात् परंपरेच्या असल्या उल्लेखांत इतिहासदृष्ट्या विश्व-सनीय अशी माहिती फारशी मिळूं शकत नाहीं. ऐतिहासिक दृष्टी ही जरी सर्वस्वी आधुनिक नसली तरी, कालगणनेची दृष्टी व वस्तूचें पूर्वापरत्व ठरविण्याची दृष्टी ही तरी निःसंशय आधुनिक आहे. शिवाय कोणी स्वतः एखाद्या विशिष्ट शास्त्राचें अध्ययन केलें असतां इतर शास्त्रांचें विहंगम-दृष्टीनें समालोचन करण्याची, व त्यांत ग्राह्य व त्याज्य काय याची चौकशी

करण्याची, जी बुद्धि आधुनिक विद्वानांस असते, ती पूर्वकालीन पंडितांना फारशी असावी असें दिसत नाहीं. याचें एक कारण आम्हांस असें वाटतें कीं, विद्येला आजकाल प्रायः ऐहिक महत्वच असतें; परंतु जिचें पर्यवसान परमार्थात होत नाहीं अशी कोणचीही विद्या आहे असें पूर्वकालीं मानलेंच जात नसे. विद्या व मोक्षमार्ग हे शब्द पूर्वकालीं बहुधा समानार्थकच होते. हिंदुधर्म जरी तात्विक दृष्टया मतभेदसहिष्णु असला, व 'साधनानामनेकता' हें जरी हिंदुधर्माचें एक असाधारण लक्षण-ही मानण्यास योग्य असलें, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारांत स्वतः अंगिकारिलेल्या मोक्षमार्गाविषयींची अभिमानबुद्धि तीव्र नसणें हें कठीणच होतें. यामुळें अनेक शास्त्रांचें सारख्याच आवडीनें अध्ययन करणारा मनुष्य पूर्वी विरळा, व सर्व शास्त्रांना—अर्थात् सर्व प्रकारच्या वाङ्मयांना सहिष्णुतेनें व आदरबुद्धीनें वागवून त्यांच्याविषयींची माहिती एकत्र करून ठेवून त्यांना चिरस्थाई करण्यास मदत करणारा मनुष्य त्याहूनही विरळा. यामुळें ज्याला ' संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास ' असें कोणत्याही अर्थानें म्हणतां येईल असा ग्रंथ संस्कृतांत आजपर्यंत झालेला आढळत नाहीं. नाहीं म्हणावयाला यासंबंधांत एकच लहानसा ग्रंथ सुचण्यासारखा आहे, व तो मधुसूदन—सरस्वतीचा ' प्रस्थानभेद ' नांवाचा ग्रंथ होय. यांत वेद—वेदांग व षट्शास्त्रें यांचें वर्गीकरण व व्याख्या फार चांगल्या पद्धतीनें दिलेल्या आहेत. पण या ग्रंथांतील विषय हा आधुनिक पद्धतीनें लिहिलेल्या अशा विस्तृत संस्कृत वाङ्मयाच्या इतिहासरूप ग्रंथांतील केवळ एक लहानसें उपांग म्हणून शोभेल. असो; वरील कारणांमुळें जुन्या पंडितपरंपरेसंबंधानें असावी तशी माहिती अद्यापि कोठें संग्रहित झालेली नाहीं. तथापि, केवळ उदाहरणादाखल थोडीशी माहिती आम्हांस उपलब्ध असलेली देऊन नंतर प्रस्तुत विषयाच्या इतर अंगांकडे आम्हीं वळणार आहों.

कोणी प्रयत्नच केल्यास या बाबतींत त्याला हजार पांचशें वर्षांच्या अलीकडची तरी माहिती त्रोटक रीतीनें मिळण्याचा संभव आहे. प्रथम आपण पंजाब म्हणजे आर्य लोकांचा हिंदुस्थानांतील प्रवेशमार्ग घेऊं. आपणाला माहीत असलेलें संस्कृत पंडितगिरीचें आदिपीठच नसलें तरी, एक मोठें संस्कृत विद्यालय तक्षशिला येथें होतें ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. तक्षशिला ही नगरी हल्लींच्या रावळपिंडी शहराच्या आसपास होती. विद्यापिठाच्या बाबतींत तक्षशिलेची कीर्ति काशीच्या बरोबरीची आहे. तक्षशिला ही प्राचीन भारतीय सम्राट अशोक याच्या एका ‘ गव्हर्नरा ’ ची राजधानी होती. ब्राह्मण पंडितगिरीचें तें एक आगर होतें. वेद–वेदांगांसुद्धां अठरा शास्त्रें व सर्व तऱ्हेच्या कला यांचें शिक्षण देणारे विद्वान् लोक या विद्यापीठांत ‘ प्रोफेसर ’ असत. प्राचीन संस्कृत व्याकरणकार पाणिनी, चंद्रगुप्ताच्या हातून नंदांचा संहार करवून मगध देशाचें राज्य स्थापणारा मुत्सद्दी भिक्षुक आर्यचाणक्य, हे तक्षशिला येथील विद्यापिठांतील विद्यार्थी होते. आयुर्वेदाचा एक आचार्य आत्रेय हा या विद्यापीठांत एका वेळीं वैद्यकाचा प्रोफेसर होता. खुद्द गौतम-बुद्धाचा शिष्य व स्नेही जीवक–जो मगध देशाच्या बिंबिसार नामक राजाच्या पदरीं वैद्यराज म्हणून होता–तोही येथेंच वैद्यकी शिकला होता. प्रारंभीं तक्षशिला येथील विद्यापीठ ब्राह्मणधर्मीय होतें. पुढें बौद्ध धर्माची स्थापना झाली. तथापि, तक्षशिला येथील विद्यापीठांतील पंडितपरंपरा तशीच चालू राहिली; व पुढें कुमारलब्धासारखे प्रचंड बौद्ध पंडित याच विद्यापीठामध्यें निर्माण झाले. चिनी प्रवासी हुअॅनत्सँग यानें कुमारलब्धा-विषयीं असें लिहून ठेविलें आहे कीं, पूर्वेस अश्वघोष, दक्षिणेस देव, पश्चिमेस नागार्जुन व उत्तरेस कुमारलब्ध असे चार जाडे विद्वान् हिंदु-स्थानांत समकालीन होते. परंतु त्यांमध्यें कुमारलब्ध हाच सर्वांत श्रेष्ठ मानिला जाई. तो दरदिवशीं कमींत कमी ३२ हजार अक्षरें लिहीत

असे ! यानें अनेक शास्त्रांवर ग्रंथ लिहिले होते, व हिंदुस्थानांतील चारही दिशांचे लोक त्याच्या दर्शनास येत, अशी त्या वेळची दंतकथा म्हणून सदर चिनी प्रवाशानें लिहून ठेविली आहे. तक्षशिलेचा र्‍हास झाल्यानंतर पंडितगिरीचा प्रवाह पूर्वेकडे वाहूं लागला. तक्षशिला येथिल विद्यापीठांत गुरु व शिष्य यांची परंपरा गृहस्थाश्रमी होती. बौद्धधर्माचा प्रसार झाल्यावर संन्यासी व भिक्षू यांच्याकडे पंडितागिरीचें व विद्यापीठाचें चालकत्व गेलें. हे भिक्षू लोक होतां होईतों वस्तीचें गांव सोडून बागा, मठ व विहार यांतून रहात, आणि अध्ययनाध्यापनाचें काम चालवीत. ग्रीक देशामध्यें ख्रिस्तापूर्वी तिसऱ्या शतकांत ॲकेडेमॉस नामक एका विद्येच्या पुरस्कर्त्यानें विद्यापीठाकरितां म्हणून एक मोठी बाग करून दिली होती तिजमध्यें प्रसिद्ध ग्रीक तत्ववेत्ता प्लेटो हा आपल्या अनेक शिष्यांस पढवीत असे ही ऐतिहासिक गोष्ट प्रसिद्ध आहे; व या गोष्टीवरूनच म्हणजे ॲकेडेमॉस याच्या नांवावरून, विद्यापीठाचा दर्शक असा जो ' ॲकेडमी ' हा शब्द तो निघाला आहे. त्याचप्रमाणें कांहीं अंशीं बौद्धकालांतील विद्यापीठेंही रानावनांतून पसरलेलीं असत.

बंगाल इलाख्यासंबंधानें पहातां तिकडील परंपरेची माहिती साधारणतः सहाव्या शतकापासून मिळते. या काळाच्या सुमारास बंगाली लोक मोठे धाडशी, हिम्मती व उद्योगी असून, एका अंगानें हिमालयाच्या बर्फाच्छादित प्रदेशांत व दुसऱ्या अंगानें पूर्वसमुद्राकडील प्रदेशांत त्यांनीं वसाहती केल्याचा पुरावा मिळतो. दीपंकर श्रीज्ञान नांवाचा बंगाली ब्राम्हण हिमालय चढून तिबेटांत गेला होता व तेथें त्यानें बौद्ध धर्माचा प्रसार केला. दुसरा एक बंगाली ब्राह्मण रामचंद्र कविभारती हा सिंव्हलद्वीपांत गेला असून पराक्रमबाहु नांवाच्या राजाच्या कारकीर्दीत सिंव्हलद्वीपांतील सर्व बौद्ध मठ व विहार त्याच्या व्यवस्थेखालीं होते.

नलंद येथील विद्यापीठाचा सुप्रसिद्ध अध्यक्ष शीलभद्र हाही पूर्वबंगालचा ब्राह्मण पंडित होता. समतट नांवाच्या राजधानींत राज्य करणाऱ्या ब्राह्मण राजांच्या वंशांत शीलभद्र हा जन्मलेला असून पूर्वीच्या 'दंतदेव' या नांवानेंही तो प्रसिद्ध आहे. शीलभद्रानें आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षाच्या आंत त्या वेळीं माहीत असलेल्या सर्व शास्त्रांचें अध्ययन पूर्ण केलें होतें. नलंद येथील विद्यापीठाचा त्या वेळचा मुख्याध्यापक धर्मपाल याचा तो पट्टशिष्य असून इ. स. ५५४ सालीं यानें एका जाड्या विद्वान दक्षिणी पंडितावर वादांत जय मिळविल्यामुळें त्याच्या गुरूच्या निर्वाणोत्तर त्याला विद्यालयाचा मुख्याध्यापक नेमण्यांत आलें. शीलभद्र ही कोणी काल्पनिक व्यक्ति नसून चिनी प्रवासी ह्युएनत्सँग यानें शीलभद्राची समक्ष गांठ घेतल्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध आहे. याच्या वेळीं नलंद विद्यापीठांत दहा हजार विद्यार्थी व १५१० शिक्षक होते अशी आख्यायिका आहे ! या विद्यापीठाची परंपरा एवढी मोठी होती कीं, सुमारें शंभर वर्षांच्या अवधींत ती दुसऱ्या कोणालाही हार गेली नाहीं; व माध्यमिक नांवाचा बौद्ध मार्गाचा प्रवर्तक नागार्जुन, मेनोस्ट्रेस नांवाच्या ग्रीक राजाला विज्ञान शिकविलेला नागसेन, सांख्यशास्त्रावर हल्ला करून बौद्ध तत्वज्ञानाचें ध्वजारोपण करणारा गुणवति बोधिसत्व, चिनांत जाऊन बौद्ध धर्मचक्राची संस्थापना करणारा प्रभामित्र, तिबेटी राजाच्या निमंत्रणावरून तिकडे धर्मोपदेश करणारा जिनमित्र, तसेंच चंद्रपाल, स्थिरमति, ज्ञानचंद्र व शीघ्रबुद्ध वगैरे प्राचीन बंगाली पंडितांचा संबंध याच विद्यापीठाशीं होता.

नलंद येथील विद्यापीठानंतर पुढील पांचशें वर्षांत उदंतपुरी व विक्रमशिला येथील विद्यालयें प्रसिद्ध होतीं. हीं दोन्हीं स्थानें हल्लींच्या बहार प्रांतांत आहेत. उदंतपुरी येथील विद्यालयांत १ हजार भिक्षू हीनयान नामक बौद्धमार्गाचे अनुयायी, व ५ हजार भिक्षू महायान मार्गाचे अनु-

यायी होते; व हे दोन्ही मिळून सहा हजार शिक्षकच होते असें म्हटलें तरी चालेल. उदंतपुरी येथें एक ब्राह्मणी व बौद्ध ग्रंथांचा फार मोठा संग्रह होता. विक्रमशिला हें विद्यापीठ बहार म्हणजे मागध देशाच्या पाल राजांनीं स्थापिलें व अनेक देणग्या देऊन चालविलें. या विद्यापीठांत सहा कॉलेजें व १०८ पंडित प्रोफेसर होते असें म्हणतात. इ. स. ७५० सालीं हल्लींच्या भागलपूर जिल्ह्यांत गंगा किनाऱ्यावर धर्मपाल नांवाच्या राजानें मठ व देवस्थानें बांधिलीं, व त्यांना मोठमोठीं वर्षासनें चालवून दिलीं. त्यांतून या विद्यापीठांचा बराच मोठा खर्च चालत असे. मागें सांगितलेला दीपंकर, तसेंच प्रसिद्ध आचार्य श्रीबुद्धज्ञानपद हे विक्रमशिलेच्या विद्यापीठाचे प्रिन्सिपाल होते. या विद्यापीठांत व्याकरण, दर्शन, अभिधर्म, वैद्यक वगैरे शास्त्रें विशेषेंकरून शिकवीत. सदर विद्यापीठांतून तयार झालेल्या विद्वान् पंडितांना ‘ द्वारपंडित ’ अशी पदवी राजांकडून मिळत असे. विक्रमशिला येथील द्वारपंडितांच्या यादींत काश्मीर, सिंहलद्वीप, गौड, बनारस वगैरे निरनिराळ्या प्रांतांतील लोकांचीं नांवें आढळतात. तिबेटांतील लामा लोक संस्कृत ग्रंथांचीं तिबेटी भाषेंत भाषांतरें करण्याकरितां पंडितांची मदत घेण्यास विक्रमशिला येथें येत असत. विक्रमशिला येथील विद्यापीठाचा नाश सन १२०३ सालीं मुसलमान सरदार बखत्यार खिलजी यानें केला.

विक्रमशिला येथील विद्यापीठ बौद्धमताचें होतें; परंतु ब्राह्मणमताचें असें दुसरें एक विद्यापीठ पूर्वकाळीं मिथिला येथें चवदाव्या शतकांत होतें. विक्रमशिलेप्रमाणें मिथिला येथील विद्यापीठाचा नाश मुसलमान सेनानायकांच्या हातून झाला नाहीं; पण नडिया म्हणजे नवद्वीप येथें स्थापन झालेल्या नव्या विद्यापीठाच्या तेजानें मैथिलविद्यापीठाचें तेज लोपून गेलें. मिथिला–विद्यापीठ हें न्यायशास्त्राचें एक मुख्य आगर होतें, व तेथील शिक्षणाची कीर्ति ऐकून हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या भागांतून

विद्यार्थी तेथें जात. परंतु विद्यापीठांतील प्रोफेसर लोक आपलें ज्ञान एखाद्या मौल्यवान वस्तूप्रमाणें गुप्त ठेवण्याचा प्रयत्न करीत. विद्यार्थ्यांस शिक्षण मिळे, त्यांच्या परीक्षा घेतल्या जात, व त्यांना ‘ डिप्लोमा ’ ऊर्फ प्राविण्याच्या सनदा दिल्या जात. परंतु कोणाही विद्यार्थ्यानें कोणत्याही न्यायग्रंथाची प्रत उतरून घेऊं नये, किंबहुना शिक्षक लोकांनीं व्याख्यानांत दिलेलीं टिपणें विद्यापिठाबाहेर नेऊं नयेत, असा कडक निर्बंध असे. अखेर नवद्वीप येथील तरुण पंडित वासुदेव यानें या गुप्त मिथिल विद्याधनावर घाला घातला. एवढेच नव्हे तर नवद्वीप येथें नवे प्रतिस्पर्धी विद्यापिठ स्थापन करून त्यानें मिथिलविद्यापीठाचें महत्व बुडविलें. वासुदेव पंडित हा मिथिलविद्यापिठांत विद्यार्थी म्हणून गेला, त्या वेळीं पक्षधरमिश्र नांवाचा प्रसिद्ध नैय्यायिक मुख्याध्यापकाचे जागीं होता. त्यानें या तरुण विद्यार्थ्याची हुषारी पाहून त्यास ‘ सार्वभौम ’ अशी पदवी दिली. पण केवळ या पदवीनें संतुष्ट न होतां वासुदेव पंडितानें कोणास कळूं न देतां मैथिल न्यायविद्येचे आकर–ग्रंथ सर्व तोंडपाठ केले ! व नंतर काशी येथें वेदांताचें अध्ययन करून नवद्वीप येथें परत जाऊन, पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस त्यानें स्वतंत्र विद्यापीठ स्थापन केलें ! वासुदेव पंडिताचे चार नामांकित शिष्य होते. (१) रघुनाथ शिरोमणी; हा आधुनिक नव्या न्यायशास्त्राचा श्रेष्ठ ग्रंथकर्ता असें अद्यापि मानलें जातें. (२) रघुनंदन; हा बंगाल्यांतील हिंदुधर्मशास्त्रावरील प्रमुख ग्रंथकार आहे. (३) कृष्णानंद आगमवागीश; यानें बंगाल्यामध्यें तंत्रशास्त्राचा प्रथम प्रसार केला आणि (४) चैतन्य, म्हणजे बंगाल्यांतील वैष्णव धर्माचा मूल संस्थापक. चैतन्यानें आपला गुरु वासुदेव सार्वभौम याजकडून वैष्णव मताचा स्वीकार करविला असें सांगतात. वासुदेव सार्वभौम हा ओरिसा देशाचा राजा गजपति प्रतापरुद्र याच्या आश्रयास असतां सन १५२० सालीं निवर्तला.

नवद्वीप येथें स्थापन झालेल्या विद्यापीठांत शेंकडों विद्यार्थी येऊन शिकून जात. परंतु मैथिलविद्यापीठाप्रमाणें, नवद्वीप येथील विद्यापीठास परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना पदव्या देण्याचा अधिकार बराच काळपर्यंत प्राप्त झाला नव्हता, तो मिळविण्याची खटपट रघुनाथ शिरो॰ मणी यानें केली. पदव्या देण्याचा अधिकार त्या वेळीं राजाच्या एखाद्या सनदेनें मिळावयाचा नसून तो सर्वस्वी लोकमतावर अवलंबून होता; आणि मैथिलपंडितांना वादांत पराभूत केल्याशिवाय लोकमत पाहिजे तसें अनुकूल होण्यासारखें नव्हतें. म्हणून रघुनाथानें वासुदेव सार्वभौमाच्या परवानगीनें मिथिलेस जाऊन तेथील विद्यापीठांत गुप्तपणें प्रवेश करून घेऊन व खुद्द पक्षधरमिश्राचा वादांत पराभव करून नवद्वीप येथें पदव्या देण्याचा अधिकार सन १५३० सालीं मिळविला, आणि परत नवद्वीप येथें येऊन त्यानें एक मोठी पाठशाळा काढली. नवद्वीप येथील विद्या- पीठाचा लौकिक तेव्हांपासून जो सुरू झाला तो अद्यापही जागृत आहे; व सर्व बंगाल्यांत नवद्वीपासारखें संस्कृत विद्येच्या दृष्टीनें दुसरें महत्वाचें स्थानच नाहीं असें म्हटलें असतां चालेल.

दक्षिणी पंडित

वर बंगालप्रांतांतील पंडितगिरीसंबंधानें जशी थोडीशी माहिती दिली आहे तशीच दक्षिणी पंडितांविषयींही प्रस्तुत लेखांत थोडीशी माहिती देण्याचा आमचा विचार आहे. दक्षिणी पंडितवर्गाची जी थोडीबहुत माहिती मिळते तिजवरून पहातां, इतर प्रांतांतील पंडितपरंपरेची अशीच माहिती मिळाल्यास ती फारच मनोरंजक होईल असें वाटतें. दक्षिणी पंडितांचें वजन व महत्व इकडेच होतें असें नाहीं; तर उत्तरहिंदुस्था॰ नांतही तें पुष्कळच होतें. ज्या त्या प्रांताला आपापल्या पंडितपरंरेचा

अभिमान विशेष असणें स्वाभाविक आहे. असें असतांही कलकत्ता संस्कृत कॉलेजांतील विद्यमान पंडित महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री, एम्, ए. सी आय. ई., यांनीं 'इंडियन अँटिक्वेरी' नामक मासिक पुस्तकाच्या अलीकडच्या एका अंकांत प्रांजलपणानें अशी कबुली दिलेली आहे कीं, विद्यापीठांचें आगर व पवित्र क्षेत्रांतील अत्यंत श्रेष्ठ अशी जी काशी (बनारस) ती उत्तरहिंदुस्थानांत असतां, तेथें दक्षिणी पंडितांचें जें वजन व जी मान्यता आहे ती खुद्द त्या प्रांतांतील पंडितांना मुळींच नाहीं. हें महत्व आजकालचेंच आहे असें नाहीं, तर कित्येक शतकांपासून चालत आलेलें आहे. धर्म आणि विद्या यांच्या बाबतींत तद्देशीय, कनौजी व शार्वरीय ब्राह्मण हे केव्हांही पहावें तों दक्षिणी पंडितांपुढें अगदीं दिपून गेलेले दिसतात. बनारस येथें हुडकणारास हजारों हस्तलिखित ग्रंथरूप पोथ्या सांपडतात. आणि त्याजबरोबर त्याला हेंही आढळून येतें कीं, यांतील बरेच ग्रंथ खुद्द काशी येथें वास्तव्य करून राहिलेल्या कित्येक दाक्षिणी पंडितांच्या घराण्यांतील विद्वान् व बुद्धिवान् लोकांनीं लिहून ठेविलेले आहेत. बनारस येथील महाराष्ट्र पंडितकुळांचा इतिहास हाच गेल्या चार शतकांतील हिंदुस्थानांतील बहुतेक प्रांतांच्या संस्कृत विद्येचा इतिहास होय अशी हरप्रसाद शास्त्री यांची समजूत आहे. बंगाल्यांत नवद्वीप वगैरे ठिकाणीं पंडितपरंपरा या कालावधींत चांगलीच जागृत होती; पण तिचें वजन बंगाल्यापुरतें होतें. असें असतां त्याच्या उलटपक्षीं नारायण भट्टासारख्या महाराष्ट्रीय पंडिताच्या विद्वत्तेचा अधिकार, खुद्द काशी, कनोज व मिथिला येथेंच काय, पण बंगाल्यांतही मानला जात असे. पंडित नारायणभट्टानें सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला होता व त्यानें अनेक संस्कृत ग्रंथ लिहून ठेविले असून जगांतील अनुभवांत प्रायः घडून न येणारी अशी एक गोष्ट त्याच्या संबंधांत ईश्वरकृपेनें घडून आली होती. व ती ही कीं, त्याच्या पश्चात् त्याच्या घरा-

ण्यांत अनेक पिढ्यांपर्यंत जवळ जवळ त्याच्या तोडीचे लोकोत्तर पंडित होऊन गेले. महाराष्ट्रीय पंडितांची वसाहत काशीक्षेत्रांत व आसपास जी आढळते तिचा बराच भाग नारायणभट्टामुळें वसलेला आहे.

याच कुळांतील एका पंडितानें गाधिजवंशानुचरितनामक जो एक ग्रंथ लिहिला आहे, त्यावरून या घराण्याचा बराच इतिहास कळतो. या घराण्याचें गोत्र विश्वामित्र असून हे आश्वलायनशाखीय ऋग्वेदी ब्राम्हण होत. यांचा मूळ पुरुष गोविंदभट्ट हा पंधराव्या शतकांत दक्षिणेंत पंडित म्हणून प्रसिद्ध होता. त्याचा नातू प्रस्तुतचा नारायणभट्ट होय. नारायणभट्टाच्या बापाच्या तरुणपणीं दक्षिणेंतील बहामनी राज्य फुटून त्याचे तुकडे झाले. नारायणभट्टाचा बाप रामेश्वरभट्ट याच्या वेळेपासून या घराण्याची शिष्यपरंपरा फैलावली. तो स्वतः मीमांसा, व्याकरण, न्याय व वेदांत या चारही शास्त्रांत निष्णात होता, व गोदावरीच्या कांठीं पैठण येथें रामेश्वरभट्टाचें विद्यापीठ इतकें गजबजून गेलें होतें कीं, वरील गाधिजवंशानुचरित ग्रंथांत त्याला ' श्रीरामचंद्राच्या सैन्याच्या छावणी 'ची उपमा अतिशयोक्तीनें दिलेली आहे. रामेश्वरभट्ट हा चमत्कार करून दाखवी असेही मानीत. निदान या त्याच्या कीर्तीमुळें निजामशाहीच्या बादशहानें रामेश्वरभट्टाला सुवर्णमुद्रांकित निमंत्रणपत्रिका पाठवून आपल्या दरबारीं बोलावून घेतलें व त्याचा बहुमान केला, असा उल्लेख आढळतो. यानंतर रामेश्वरभट्ट हा विद्यानगर येथें कृष्णरायनामक राजा राज्य करीत असतां गेला, व तेथून द्वारकेच्या यात्रेस जात असतां वाटेंत त्याचा नारायणभट्ट हा मुलगा शके १४३५ च्या चैत्रमासांत (मार्च सन १५१४) जन्मला. द्वारकेस अनेक शिष्यांकडून त्यानें महाभाष्य व सुरेश्वरवार्तिक यांचें अध्ययन करविलें. नंतर पैठणास परत येऊन चार वर्षांनीं काशीस गेला, तो मग तेथेंच कायमचा राहिला. तेथेंच त्याला बाकीचे मुलगे झाले. त्यांचीं लग्नें सोयरीकीही तिकडच्या

तिकडेच झाल्या व ही वसाहत हळूं हळूं तेथेंच फैलावली. रामेश्वरभट्टाच्या शिष्यांमध्यें अनंतभट्ट चितळे, दामोदरसरस्वति, माधवसरस्वति, गुजराथ येथील गोविंद द्विवेदी, दक्षिणेंतील वेदांताचे अध्यापक आचार्यभट्ट व विश्वनाथ तुलसी, गीतगोविंदाचा टीकाकार, कनोज येथील शंकर मिश्रशर्मा वगैरे होते. वरील माधवसरस्वति हा मधुसूदनसरस्वतीचा गुरु होय. हल्लींच्या दरभंगा राज्याचा मूळ संस्थापक व 'तत्वचिंतामण्यालोकदर्पण' या ग्रंथाचा कर्ता मिथिला येथील रहिवाशी महेश ठक्कर हाही रामेश्वरभट्टाचाच शिष्य होय. याशिवाय त्याच्या शिष्यवर्गांत द्रविड, गुर्जर, कान्यकुब्ज, मालव, व्रज, हिमालय, कर्नाट, उत्कल, कोंकण, गौड, आंध्र, मथुरा, कामरूप वगैरे प्रांतांतील लोकही होते असा सदर ग्रंथांत उल्लेख आहे. परंतु वर्णनाच्या ऐन बहारींत आलेल्या ग्रंथकर्त्याच्या कल्पनामय अतिशयोक्तीच्या ओघाचा भाग यांत किती आहे व वस्तुस्थितिवर्णन किती आहे, याची निवड करणें जरासें कठीणच जाईल.

नारायणभट्ट हा आपल्या बापापेक्षांही विद्वान निघाला. श्रुति स्मृति व षडदर्शनें या सर्वांचे त्यानें अध्ययन केलें. पूर्वेकडील पंडितांशीं मोठमोठे वाद करून धार्मिक बाबतींत त्यानें दाक्षिणात्य कल्पनांचा श्रेष्ठपणा त्यांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला. गया, काशी, प्रयाग या तीन क्षेत्रांत यात्रेकरूनें पूजाअर्चा व विधि कसे करावे यासंबंधींचा 'त्रिस्थलीसेतु' नामक ग्रंथ यानेंच लिहिला असें म्हणतात. नारायणभट्ट हा अकबराचा प्रसिद्ध प्रधान तोडरमल्ल याशीं समकालीन होता. तोडरमल्ल हा विद्येचा मोठा भोक्ता व आश्रयदाता असे. त्यानें स्मृति, ज्योतिष व वैद्यक यासंबंधानें संग्रहग्रंथ लिहविले होते. तो बरेच दिवस बंगालचा सुभेदार होता यामुळें बंगाली पंडितांशींही त्याचा परिचय असे. दिल्ली येथें असतांना तोडरमल्ल यानें एके प्रसंगीं श्राद्धकर्मास बंगाली पंडित बोलाविले होते व त्या प्रसंगीं नारायणभट्ट यासही निमं-

त्रण केलेलें असून, त्या वेळीं नवद्वीप येथील प्रख्यात पंडित विद्या-निवास बॅनर्जी व त्याच्या बाजूचे गौड आणि मैथिल पंडित यांच्याशीं नारायणभट्टानें मोठा वाद करून जय मिळविला, असेंही या ग्रंथांत लिहिलें आहे. श्रीरामचंद्राच्या यशाची कल्पना येण्यास रावणाच्या ऐश्वर्याची कल्पना आधीं येणें जरूर आहे असें म्हणतात तें कांहीं खोटें नाहीं. त्याचप्रमाणें नारायणभट्टाची विद्वत्ता लक्षांत येण्यास पंडित विद्या-निवास यांची थोडी माहिती सांगणें जरूर आहे. विद्यानिवास बॅनर्जी यांचेंही घराणें विद्वत्तेच्या कारणामुळें फार नामांकित होतें. विद्या-निवासाचा बाप विद्यावाचस्पती बॅनर्जी हें एवढें प्रचंड धेंड होतें कीं, 'त्याच्या पायांवर तद्देशीय राजे लोकांचे रत्नजडित मुकुट लोळत असत!' अर्थात् या कविवर्णनांतील ग्राह्यांश तेवढाच आपण घेऊं. पण दुसरी एक गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, निदान विद्यानिवास बॅनर्जी हे प्रसिद्ध पंडित होते. सर्व हिंदुस्थानभर मान्य असलेला न्यायग्रंथ–भाषापरिच्छेद–हा त्यांच्या दुसऱ्या मुलानें लिहिलेला आहे, व त्यांचा तिसरा मुलगा अंबर येथील मानसिंहाचा मुलगा राणा भावसिंह याच्या दरबारीं पंडित होता. वरील गोष्टीवरून विद्यानिवास बॅनर्जी यांच्या घरा-ण्याचा लौकिक कळून येतो. परंतु प्रस्तुत मुद्दा इतकाच कीं, या विद्या-निवास बॅनर्जीचा नारायणभट्ट यानें वादांत पराजय केला होता. वादाचा मुद्दा ग्रंथांत वर्णन केला आहे तो विशेष उदात्त आहे असें म्हणवत नाहीं; तो बराच गौण होता. म्हणजे श्राद्धविधीमध्यें सजीव ब्राह्मणरूप पितरांना पितृस्थानीं बसवून भोजन घालावें किंवा त्यांच्या ऐवजीं दर्भाचे पितर मांडून चटश्राद्ध करावें ? हा होता. वादाचें कारण असें दिसतें कीं, बंगाली पंडितांच्या मतें कलियुगांत भोजन घालण्यास योग्य असे सत्पात्र ब्राह्मण मिळणें अशक्य आहे; सबब प्रत्यक्ष ब्राम्हणभोजन घाल-ण्याविषयीं पुराण ऋषीची आज्ञा असली तरी, ती कलियुगांत शब्दशः

पाळूं नये. नारायणभट्टाचें मत याविरुद्ध होतें; व चटमूर्तीपेक्षां कलियुगांतील असत्पात्र ब्राह्मण झाला तरी तोच श्रेष्ठ असें दाक्षिणात्य पंडितांचें मत असून तेंच नारायणभट्टानें बंगाली पंडितांकडून अखेर कबूल करावयास लावलें असें दिसतें.

नारायणभट्ट यांची शिष्यपरंपरा मोठी होती. पैकीं ब्रह्मेंद्रसरस्वति व नारायणसरस्वति ही जोडी बरीच प्रसिद्ध आहे. या नारायणसरस्वतीनें सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस बरेच वेदांतग्रंथ लिहिले. स्वतः नारायणभट्टाच्या ग्रंथांपैकीं दक्षिणेकडे चालूं असलेला ' धर्मप्रवृत्ति ' व उत्तरहिंदुस्थानांत चालूं असलेला ' प्रयोगरत्न ' हे दोन ग्रंथ स्मृतिसंबंधानें आहेत. वृत्तरत्नाकरावर त्यानें एक टीका लिहिलेली असून ' वृत्तरत्नावली ' हा स्वतंत्र ग्रंथ त्यानें लिहिला आहे. ऑफ्रेट यानें आपल्या संस्कृत ग्रंथाच्या यादींत नारायणभट्टाचे अनेक ग्रंथ नमूद केलेले आहेत. त्यांत कांहीं मीमांसाग्रंथ, शास्त्रदीपिकेवरील टीका आणि माधवाचार्यांच्या कालनिर्णयासंबंधाच्या कारिका आहेत. नारायणभट्ट हा मोठा गृहस्थाश्रमी असून संन्यासाश्रमाच्या विरुद्ध असे. वेदांतविषयांवर अनेक संन्याशांशीं त्यानें वाद केले होते. वाद करून त्यानें पराभूत केलेल्या संन्याशांपैकीं नृसिंहाश्रम, उपेंद्राश्रम व मधुसूदनसरस्वति हे होत. नारायणभट्टाची मोंगलदरबारांतहि ख्याती होती. मोंगल सुभेदाराच्या विनंतीवरून एके वेळीं ' चोवीस तासांत पाऊस पाडवून त्यानें आवर्षणाची आपत्ती नाहींशी केली ' असें म्हणतात ! व या त्याच्या कामगिरीबद्दल काशी येथील, शंभर वर्षांपूर्वीं मुसलमानांनीं उध्वस्त केल्यामुळें पडीक झालेल्या, श्रीविश्वेश्वराच्या देवालयाचा जीर्णोद्धार करण्याची परवानगी त्यास देण्यांत आली ! निदान, हल्लीं अर्धी मशीद व अर्धें देऊळ अशी जी इमारत बनारस येथें विश्वेश्वराचें मंदीर म्हणून दृष्टीस पडते, तिच्यांतील देवळाचा भाग नारायणभट्टानें बांधलेला होय हें निर्विवाद आहे.

नारायणभट्टानें आपल्यामागें स्वकर्तृक ग्रंथांशिवाय, ग्रंथसंरक्षणाच्या दृष्टीनें लेखकांकडून उतरवून घेतलेले असे बरेच ग्रंथ ठेविले. नारायणभट्टाचा वडील मुलगा रामकृष्णभट्ट हाही विद्वान असून ' जीवत्पितृक निर्णय,' ' कोटिहोमादिपद्धति, ' ' ज्योतिष्टोमपद्धति, ' ' मासिकश्राद्धनिर्णय, ' ' वास्तुशांतिप्रयोग, ' ' रुद्रस्नानपद्धति ' वगैरे ग्रंथ त्याच्या नांवावर मोडतात. त्याचा दुसरा मुलगा जो शंकरभट्ट याच्या शिष्यवर्गांत मल्लारीभट्ट व भट्टोजी दीक्षित–सिद्धांत कौमुदीचा कर्ता–हे होते. याच शंकरभट्टानें ' धर्मद्वैतनिर्णयचंद्रिका, ' ' मीमांसबालप्रकाशव्रतमयूख,' ' शास्त्रदीपिकाप्रकाश, ' सर्वधर्मप्रकाश ' वगैरे ग्रंथ लिहिले.

नारायणभट्टाच्या घराण्यांतील पंडितांप्रमाणें दुसरेहि अनेक पंडित काशीक्षेत्रीं प्रख्यातीस आले. त्यांपैकीं विद्यानिधिकवींद्र या नांवाचा संन्यासी हा प्रमुख होता. सर्व पंडितांचा तो पुढारी असून शहाजहान बादशहानें त्याला ' सर्वविद्यानिधान ' अशी पदवी दिली होती. यानेंही प्रचंड ग्रंथसंग्रह केला होता. ' विद्यानिधान कवींद्र सरस्वति ' अशा ठळक व सुंदर अक्षरांवरून, काशीबाहेर पसरलेले त्याच्या संग्रहांतील ग्रंथ अद्यापि हुडकून काढितां येतात. विद्यानिधानकवींद्र हा नुसता पंडित नव्हता, तर मोठा कर्ता पुरुषहि असे. त्याच्यावेळीं काशी व प्रयाग येथें जाणाऱ्या यात्रेकरूंकडून कर वसूल केला जाई, व त्यामुळें त्यांस त्रास होत असे. यात्रेकरूंचें हें दुःख पाहून विद्यानिधिस्वामी बरोबर अनेक पंडित वगैरे घेऊन काशीहून आग्रा येथें गेला. आग्रयास शहाजहान बादशहा त्यावेळीं राहत असे. बादशहाची दिवाणी–आममध्यें गांठ घेऊन हिंदु यात्रेकरूंची वकिली त्यानें इतक्या उत्कृष्ट रीतीनें केली कीं, एका वर्णनपटु लेखकानें वर्णिल्याप्रमाणें ' बादशहाच्या दरबारांत बसलेले इराख, इराणा, बदकशन, बल्क, काबूल, कंदाहार, काश्मीर, पंजाब, सिंध वगैरे देशचे अमीरउमराव विद्यानिधीचें वक्तृत्व व त्याचें वकिलीचातुर्य पाहून

गार होऊन गेले! आणि अखेर शहाजहान व राजपुत्र दाराशेखो यांना दया येऊन त्यांनीं हिंदू यात्रेकरूंवरील कर माफ केल्याचा हुकूम दिला. निवृत्ति व प्रवृत्ति यांचा स्वतःच्या चारित्र्यांत सुंदर मेळ घातलेल्या विद्यानिधिस्वामीनें ज्या दिवशीं बादशहाकडून कर माफ करवून यात्रेकरूंचें दुःख निवारण केलें तो दिवस सर्व हिंदुस्थानांतील लोकांस आनंदकारक झाला! याच प्रसंगीं बादशहानें स्वामीस 'सर्वविद्यानिधि' हा किताब दिला. अशा रीतीनें यश मिळवून आल्याबद्दल सर्व हिंदुस्थानांतून त्यांजवर मानपत्रांचा वर्षाव झाला. यापैकीं शंभर मानपत्रांचा एकानें संग्रह केलेला असून तो कलकत्त्याच्या एशियाटिक सोसायटीच्या ग्रंथसंग्रहालयांत अद्यापि पहावयास सांपडतो.

नारायणभट्ट व विद्यानिधी यांच्यानंतर काशी येथें प्रख्यातीस आलेले दक्षिणी पंडित म्हटले म्हणजे गागाभट्ट हे होत. यांना विश्वेश्वरभट्ट असेंही नांव होतें. गागाभट्ट हे नारायणभट्टाचेच वंशज होत. त्यांचा बाप, चुलते व चुलत भाऊ, हे सर्व ग्रंथकार होते. परंतु गागाभट्टाची पायरी या सर्वांवरची होती. गागाभट्टांनीं मीमांसा, अलंकार व वेदांत यांवर ग्रंथ लिहिले. जैमिनीय सूत्रांवर त्यांनीं टीका लिहिली. तसेंच कुमारिलभट्टानें शाबरभाष्याची टीका जेथें सोडून दिली होती तेथून ती पुढें सर्व गागाभट्टानें पुरी केली. पण ग्रंथकार या नात्यापेक्षां श्रीशिवाजी महाराजांचा अभिषेककार या नात्यानें गागाभट्टाची कीर्ति अधिक दुमदुमत आहे. शिवाजीमहाराज उदयास येण्याच्या पूर्वीच्या निराशामय काळांत राजाश्रय फारसा नसतांहि, दक्षिणी पंडितांनीं आपल्या विद्येचें तेज सर्व हिंदुस्थानभर पसरलें होतें. त्या तेजाला, शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्य स्थापून महाराष्ट्रीयांचा माथा उजळ केल्यावर, अधिकच लकाकी यावी हें अगदीं स्वाभाविक आहे. शिवाजीमहाराजांनीं अभिषेकाला गागाभट्टास बोलाविलें तें केवळ तो विद्वान् ब्राह्मण होता, व काशीच्या पंडितांत अग्र-

गण्य होता म्हणून नव्हे; तर विशेषतः तो दक्षिणी—महाराष्ट्रीय होता म्हणून. नैर्ऋत्येकडील राजैश्वर्यमंडित वीर्यशाली मराठे आणि ईशान्येकडील क्षेत्रांतील विद्यैश्वर्यमंडित तेजस्वी ब्राह्मण, या उभयतांनीं सतराव्या शतकांत जोडलेलें कीर्तिमंडळ हें भारत—पुरुषाच्या शरीरावरील पवित्र यज्ञोपवीतच होतें, अशीही उत्प्रेक्षा शोभेल.

गागाभट्टानंतर उदयास आलेला दक्षिणी पंडित नागोजीभट्ट हाहि सर्वशास्त्रपारंगत होता. टीकाकार या नात्यानें नागोजीभट्टानें सनाथ केलें नाहीं, असें एकहि शास्त्र सांपडावयाचें नाहीं. तीर्थ, तिथी, योग, मीमांसा, रामायण, सांख्य, वेदांत वगैरे विषयांवर याचे ग्रंथ आहेत. तथापि, पाणिनीय व्याकरणावर टीकारूप लिहिलेले ग्रंथ विशेष श्रेष्ठ व सर्वमान्य आहेत. नागोजीभट्टानें शेंकडों विद्यार्थ्यांस विद्येच्या मार्गास लावून नांवारूपास आणलें; व यासंबंधाच्या दंतकथा काशीस लोक अद्यापि सांगतात. सन १७७५ च्या सुमारास, म्हणजे बनारसचें देशी राज्य जाऊन तें शहर कंपनी सरकारच्या हातीं जाण्याच्या सुमारास, नागोजी भट्ट हा वारला. औंध-प्रतापगडच्या राजानें नागोजीभट्टाचा योगक्षेम अखेरपर्यंत चालविला होता. त्याचाच शिष्य वैद्यनाथ पायगुडे अथवा अन्नंभट्ट यानें व्याकरण व स्मृति या विषयांवर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. मिताक्षरेच्या व्यवहारखंडावरील त्याची टीका हा, तिकडील स्मृतिग्रंथ लावण्याच्या कामीं मूर्धाभिषिक्त अधिकारी ग्रंथ या नात्यानें ब्रिटिश न्यायकोर्टांतून मानला जातो. सन १७९१ सालीं बनारस कॉलेजाची स्थापना झाली, त्या वेळीं त्यांतील प्रोफेसर दक्षिणी पंडितच होते व अजूनही त्या कॉलेजाच्या शिक्षक वर्गामध्यें दक्षिणी पंडितांचें प्रस्थ बरेंच आहे.

काशी येथें प्रसिद्धीस आलेल्या वरील दक्षिणी पंडितांखेरीज आणखीही कांहीं दक्षिणी घराणीं होतीं. शेषाचार्यांचें घराणें हें वास्तविक मूळचें तैलंगी ब्राह्मणाचें. तथापि सर्व बाजूंनीं ते दक्षिणी ब्राह्मणासारखेंच होतें असें

म्हणण्यास हरकत नाहीं. दुसरें घराणें धर्माधिकारी यांचें. या घराण्याचा संस्थापक नारायणभट्टाच्या घराण्याच्या मूळ पुरुषाच्या आगेंमागें म्हणजे सन १५२२ च्या सुमारास काशीस जाऊन राहिला असावा. तिसरें घराणें भारद्वाज यांचें. या भारद्वाज घराण्याचा मूळ पुरुष महादेवभट्ट, हा नारायणभट्टाच्याच एका वंशजाचा जांवई होता. यानेंच सिद्धांतमुक्तावलीवरील दिनकरी नांवाची टीका लिहिली. या घराण्यांतील एक वंशज महामहोपाध्याय दामोदरशास्त्री हे बनारस येथील कॉलेजांत आणि महामहोपाध्याय गोविंदशास्त्री हे कलकत्ता येथिल संस्कृत शाळेंत अध्यापक होते. चवथें घराणें पायगुंडे यांचें वर सांगितलेलें. पांचवें घराणें चौधरी ऊर्फ चतुर्धर यांचें. याच घराण्यांतील नीळकंठ चतुर्धर याची भारतावरील टीका प्रसिद्ध आहे. सहावें घराणें पुणतांबेकर यांचें. यांतील महादेवशास्त्री यांनीं दीधितीवरील भावानंद सिद्धांतवागीश यांच्या टीकेवर उपटीका केली आहे.

हीं सर्व घराणीं व त्यांतील विद्वान् पंडितांनीं लिहिलेले ग्रंथ हा महाराष्ट्रीयांस निरंतर अभिमानाचा विषय होऊन राहील यांत शंका नाहींच. पण पंडित हरप्रसादशास्त्री हे स्वतः बंगाली असून त्यांनीं महाराष्ट्रीय पंडितांच्या कीर्तीची थोरवी अशा प्रांजलपणानें गाइली, ही गोष्ट त्यांच्या विद्वत्तेस अत्यंत भूषणास्पद होय.

महाराष्ट्रांतील कांहीं पंडित घराणीं

मागील लेखांत बनारसेकडील दक्षिणी पंडितांची परंपरा आम्हीं नागोजीभट्टापर्यंत आणून सोडली आहे. नागोजीभट्टानंतरही ज्यांची योग्यता नागोजीभट्टापेक्षां फारशी न्यून नाहीं असे अनेक विद्वान् झाले आहेत. नागोजीचा प्रसिद्ध खण्डनकार नाना पाठक हा एक गुजराथी पंडित असून त्याचीहि योग्यता फार मोठी आहे. पायगुंडे या नागोजीच्या पट्ट शिष्याचे जामात देव, व विद्यार्थी भैरवमिश्र हेही फार मोठे पंडित होते. किंबहुना या शेवटील काळांत महाराष्ट्रांत उदयास आलेले सर्व पंडित पायगुंडे यांच्या शिष्यवर्गामध्यें मोडतात. पुण्याचे प्रसिद्ध निळकंठ शास्त्री थत्ते हे ज्या अहोबल शास्त्र्यांचे विद्यार्थी होत त्या अहोबलांचें अध्ययन 'पायगुंडे यांचे जामाताजवळ जाहलें' अशी प्रसिद्धी आहे. आज काशीस जीं विद्वद्रत्नें आहेत तीं व कै. महामहोपाध्याय भारद्वाज दामोदरशास्त्री हे सुद्धां, प्रसिद्ध महाराष्ट्र पंडित, एके काळीं पुण्याचे संस्कृत विद्यालयाचे मुख्य अध्यापक, व महामहोपाध्याय गोपाळाचार्य कऱ्हाडकरांसारख्या विद्वानांचे गुरु जे गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे यांचेच शिष्यशाखेंत तयार झाले आहेत. काशीचे प्रसिद्ध पंडित बाळशास्त्री रानडे हे गोविंदाचार्यांचे पुत्र काशिनाथशास्त्री यांचे विद्यार्थी होत; व आज काशीस भूषण असलेले प्रायः सर्व विद्वान् या बाळेंद्र सरस्वति ऊर्फ बाळशास्त्री रानडे यांचेच विद्यार्थी होत. तात्पर्य, आज चार पांचशें वर्षें काशीस तयार झालेले जे मोठमोठे पंडित त्यांची परंपरा दक्षिणी पंडितांपासूनच आहे.

नागोजीनंतर नागोजीच्या ग्रंथांचें सयुक्तिक व विद्वन्मान्य असे विवेचन करणारे राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर हेही नागोजीच्या तोडीचेच विद्वान् होते. हे प्रसिद्ध नीलकंठशास्त्र्यांचे विद्यार्थी असून, व्याकरणशास्त्रामध्यें विषमी, त्रिपथगा, प्रभा, वगैरे त्यांचे ग्रंथ फार प्रसिद्ध आहेत. किंबहुना काशीकर

मंडळी आज त्रिपथगेस फार मान देतात, व परिभाषेंदुशेखरानंतर त्रिपथगेचें अध्ययन मुद्दाम करवितात. भट्टांच्या घराण्याप्रमाणें या राघवाचार्यांच्या घराण्यांत एकापेक्षां एक ज्यास्त अशीं अनेक विद्वद्रत्नें निर्माण झालीं असून अद्यापहि त्या घराण्यांत संस्कृत विद्याभ्यास चालू आहे. राघावाचार्यांचे पुत्र नारायणाचार्य यांचे वेदान्त व न्याय या विषयांवर फार मार्मिक ग्रंथ आहेत. त्यांचे महावाक्यार्थखण्डन व ब्रह्मानंदीखण्डन हे ग्रंथ फार मोठ्या योग्यतेचे आहेत. यांचेच बंधु रामाचार्य यांनीं प्रसिद्ध भट्ट विष्णुशास्त्री यांनीं केलेल्या त्रिपथगा–खण्डनाचा उद्धार रदोच्छेदिनीनामक टीकेनें केला आहे. मद्रासच्या पुनर्विवाहाच्या वादामुळें सर्वांस परिचित झालेले अनंताचार्य यांचीही शब्देंदुशेखर या नागोजीचे ग्रंथावर टीका आहे. प्रसिद्ध राघवाचार्यांच्या मनांतून महाभाष्यावर कैय्यटाच्या मंडनार्थ व नागोजीच्या खण्डनासाठीं प्रदीपोद्योतप्रभा नांवाचा ग्रंथ करावयाचा होता. व तसा उल्लेख त्यांचे शब्दरत्नावरील टीकेमध्यें "इदं करिष्यमाणभाष्यप्रदीपोद्यतटीकायां स्पष्टं भविष्यति" हा आहे. परंतु त्यांचे कनिष्ठ पुत्र व विद्वत्तेंत वडिलांसहि दिपविणारे वामनाचार्य एकाएकीं वारल्यामुळें तो ग्रंथ जाहला नाहीं, हें संस्कृत विद्येचें दुर्दैव होय. या राघवाचार्यांच्या गीतेवर एक भाष्य असून सर्व उपनिषदें व विष्णुसहस्रनाम यावर यांच्या टीका आहेत. हा सर्व ग्रंथसग्रह सदर आचार्यांचे पुस्तकसंग्रहालयांत सातान्यास आहे. या काळीं महाराष्ट्रांतील दुसरें प्रसिद्ध विद्वान् विठ्ठलोपाध्याय, हे धर्मसिंधुकारांचे बंधु असून गदाधरीचे प्रसिद्ध टीकाकार कृष्णंभट्ट अर्डे यांचे विद्यार्थी होत. यांचीही शिष्यपरंपरा फार मोठी असून "माझें हाड व्याकरण सांगेल" असें म्हणणारे, व पुण्याच्या सभेंत 'वैय्याकरणकेसरी' असा किताब मिळविलेले कृष्णाचार्य पंढरपूरकर हे त्यांचे शिष्यवर्गांत प्रमुख होत. प्रसिद्ध मेरुशास्त्री गोडबोले व मोरशास्त्री साठे हेही निळकंठशास्त्र्यांचेच विद्यार्थी असल्यामुळें आज महा-

राष्ट्रांत आपणास शास्त्रीबुवांचे अनुयायी म्हणविणारा सर्व विद्वद्वर्ग परंपरेनें नागोजीचे शिष्यशाखेंत मोडतो.

महाराष्ट्रांत पूर्वकाळीं केवळ मोठमोठे पंडित होऊन गेले एवढेंच नव्हे तर त्यांनीं शास्त्राचा प्रसार होण्याकरितां आपणाकडे शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस अहर्निश अध्ययनक्रम सुरू ठेविला होता. यामुळें दूरदूरचे बरेच विद्यार्थी या पंडितांकडे येऊन विद्यार्जन करीत असत; व येथील अध्ययन संपल्यावर आपापल्या देशांत जाऊन गुरूच्या पद्धतीप्रमाणें आपणहि अध्यापन चालवीत असत. प्राचीन पंडितांची विद्वत्ता केवळ त्यांनीं सर्व ग्रंथांचें अध्ययन केलें, अथवा सभेंत वक्तृत्व, समयसूचकता किंवा पांडित्य दाखविलें एवढ्याच गोष्टींनीं मापली जात नसून, त्यांनीं तयार केलेल्या विद्यार्थ्यांची योग्यता, प्रवीणता व संख्या यांवरून ती ठरवीत असत. या दृष्टीनें आधुनिक विद्वानांपेक्षां त्यांस बराच श्रेष्ठ मान द्यावा लागतो. तेव्हां हीं पंडितांचीं घराणीं म्हणजे कमीजास्त प्रमाणानें पाठशाळाच होत. अशा तऱ्हेच्या पाठशाळेचा वरच्या दर्जाचा मान जगद्गुरूंच्या मठाकडे आहे. शंकराचार्य यांच्या मठांकडे पाहिलें अथवा वैष्णव मठांकडे दृष्टी दिली तर आम्ही म्हणतों याचा प्रत्यय येईल. या मठांत रोज प्रातःकाळीं पूजाअर्चा झाली म्हणजे अद्वैतवेदांत अथवा द्वैतवेदांत यांचे पाठ चालत असतात. व इतर शास्त्रांचेंही पाठ सुरू असतात. मठांत पदारूढ असलेले आचार्य हे त्या त्या कालाच्या परिस्थितीप्रमाणें कमी अधिक विद्वान् असून त्यांचे पाठ व प्रवचन हें मुख्य कर्तव्य मानलें जात असे. या पाठ–प्रवचनांच्या वेळीं जो हुषार विद्यार्थी म्हणून नावाजला जात असे व जो सुनीत धर्मशील म्हणून सर्वांस पटलेला असे, त्यालाच पुढें पूर्वगुरूच्या अंतसमयीं दीक्षा देऊन पदाधिष्ठित करीत असत. याप्रमाणें या मठांतून योग्य पंडितपरंपरा कायम राहून तेथें अध्ययन अध्यापन उत्तम रीतीनें

चालत असे. मठांतील विद्यार्थ्यांची उत्तम तयारी होत असे यास एक विशेष कारण आहे तें हें कीं, मठांत रोज सायंकाळीं आराध्यदेवतेची पंचोपचार पूजा झाली म्हणजे मंत्रपुष्पाचे वेळीं ' ऋग्वेदसेवामवधारय। सामवेदसेवामवधारय । व्याकरणसेवामवधारय । न्यायसेवामवधारय। वेदांतसेवामवधारय । इ. इ. अशा रीतीनें सुवर्णदंडधारी अधिकृत पुरुषानें त्या त्या विद्वानांस सेवा करण्यास आव्हान केलें कीं ते ते पंडित येऊन पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष होत. श्रींच्या दर्शनास दूरदूरचे जे पंडित येत असत त्यांची परीक्षेची हीच वेळ असे. तेव्हां त्यांचा व मठांतील विद्वानांचा याप्रमाणें प्रत्यहीं सायंकाळीं वाद होत असे, व त्यांत सरस–निरसाची तेव्हांच पारख होत असे. तसेंच प्रत्यहीं बाहेरच्या पंडितांबरोबर झगडण्याचा प्रसंग येत असल्यामुळें मठांतील विद्यार्थी व गुरु यांची शास्त्रग्रंथाची उपस्थिती सतेज राहात असे. शिवाय श्रींच्या पदरीं उत्तम उत्तम पंडित आश्रय देऊन मुद्दाम ठेवलेले असत. कारण हिंदूंच्या धर्मबाबीसंबंधानें निकालाचें हें ' प्रिव्ही कौन्सिल ' असल्यामुळें धर्मशास्त्राच्या निर्णयाकरतां श्रीस असे पंडित जवळ ठेवावेच लागत. तेव्हां ही आचार्यांचीं पीठें म्हणजे विद्यादेवीचीं आद्यमंदिरेंच होत. या घराण्यांत प्राचीन काळीं विद्यारण्य, जयतीर्थ वगैरे पंडित होऊन गेले. प्रस्तुतकालींही नुकतेच समाधिस्थ झालेले शृंगेरीच्या मठाचे व वैष्णव मठाचे स्वामी हे दोघेहि उत्तम विद्वान् होते.

आतां आपण महाराष्ट्रांतील पंडितघराण्यांकडे वळूं. हीं पंडितघराणीं महाराष्ट्रांत ' विनाश्रया न शोभन्ते ' या सुभाषिताप्रमाणें राजधानीच्या शहरांतच विशेष आढळून येत. कोल्हापूर, सातारा, पुणें या ठिकाणीं जशीं पंडितांचीं नांवें ऐकूं येतात, त्याप्रमाणें मुंबई, सोलापूर, वगैरे ठिकाणीं ऐकूं येत नाहींत. तसेंच तीर्थांचीं ठिकाणें जीं क्षेत्रें तेथेंही विद्वानांचा बराच भरणा असे. या दृष्टीनें वाई, नाशिक वगैरे पुराण

क्षेत्रांत पंडितांची विशेष संख्या दृष्टीस पडत असे तेंही बरोबरच आहे. कोल्हापूर येथें पंडितराव यांचें घराणें चांगलें प्रसिद्ध असे. या घराण्याची व्याकरणशास्त्राकडे विशेष दृष्टी होती. सातारा येथें गजेंद्रगडकर, अभ्यंकर, भाटे यांचीं घराणीं फार प्रसिद्ध होतीं. गजेंद्रगडकर यांच्या घराण्यांत राघवेंद्राचार्य यांच्या विद्वत्तेसंबंधानें व बुद्धिमत्तेसंबंधानें लोकांत फार आदर असे. यांची व्याकरण, न्याय, वेदांत व मीमांसा या चारी शास्त्रांत प्रवीणतेसंबंधानें मोठी कीर्ति होती. रघुनाथशास्त्री पर्वते, अनंतशास्त्री पेंढारकर, विष्णुशास्त्री भट इ. इ. विद्यार्थी यांच्याचपाशीं त्या त्या शास्त्रांत प्रवीण झाले होते. आचार्यांचे व्याकरण, वेदांत वगैरे शास्त्रांत सर्वमान्य असे ग्रंथ आहेत. सभेंत वक्तृत्वासंबंधानें यांचा मोठा लौकिक होता. या घराण्याची दुसरी प्रशंसनीय गोष्ट म्हणजे आचार्यांच्या मागें त्यांचे सर्व पुत्र विद्वान् व कीर्तिमान् निघाले. विद्वान बापाच्या पोटीं अविद्वान् मुलगा निपजावयाचा हा जो सृष्टिकर्त्याचा नियम त्यास हें घराणें अपवाद आहे असें म्हटलें असतां चालेल. आतां या घराण्यांत राघवेंद्राचार्यासारखे सगळेच मोठे पंडित होते असें नाहीं. तथापि वडिलांची कीर्ति घालविणारा मूर्ख असा कोणी झाला नाहीं एवढें खास. गजेंद्रगडकरांच्या घराण्यांत विद्यमान प्रतिनिधि बाळाचार्य हे आहेत व डॉ. भांडारकर सुद्धां यांच्या विद्वत्तेचे कौतुक करितात. अभ्यंकरांचे घराण्यांतही भास्करशास्त्री यांचा व्याकरणांत लौकिक चांगला असे. भास्करशास्त्री हे निळकंठ शास्त्र्याचे शिष्य असून त्यांची शेखरावर एक टीका आहे. रामशास्त्री गोडबोले, नारायणशास्त्री गोडबोले वगैरे मंडळी भास्करशास्त्र्यांचे विद्वान विद्यार्थी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांचे नातू वासुदेवशास्त्रीबुवा, फर्ग्युसन कॉलेजांतील शास्त्री व पुण्याच्या पाठशाळांतील मुख्य गुरु, यांचा महाराष्ट्रांत विद्वान् म्हणून आज चांगला लौकिक आहे. त्यांच्या तोडीचा विद्वान् आज महाराष्ट्रांत दुर्मिळ आहे.

भाट्याचें घराणें व्याकरणशास्त्रांत प्रवीण असे. वाई येथें अष्टपुत्रे, गोडबोले, आगाशे, रड्डी, ऐनापुरे, वळे वगैरे घराणीं पंडितांचीं म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अष्टपुत्रे यांचे घराण्यांत गोविंदाचार्य अष्टपुत्रे हे उत्तम पंडित असत. त्यांचे व्याकरणशास्त्रांत ग्रंथ आहेत. त्यांचे चिरंजीव काशीनाथशास्त्री हेही मोठे पंडित झाले. ते काशींत जाऊन राहिले. त्यांनीं आपल्या पांडित्यानें तेथिल लोकांस जेरीस आणल्यामुळें त्यांस तेथें पंक्तींत पहिलें गंध लावण्याचा मान मिळाला! तो अद्याप त्यांच्या घराण्यांत चालू आहे. यांचे विद्यार्थी मोठमोठाले पंडित होऊन गेले. गोडबोले यांच्या घराण्यांत मेरूशास्त्री म्हणून उत्तम नैय्यायिक झाले. भिकूशास्त्रीबोवा हेही उत्तम नैय्यायिक होते. हे सांगलीच्या पाठशाळेवर गुरु म्हणून होते. महाराष्ट्रांत जें कांहीं थोडेंसें न्यायशास्त्र प्रचलित आहे त्याचें सर्व श्रेय या गोडबोल्यांच्या घराण्याकडे आहे. आगाशे यांच्या घराण्यांत गोपीनाथशास्त्री आगाशे हे उत्तम पंडित होते. रड्डींचें घराणें मूळचें कर्नाटकांतील, परंतु त्यांच्यांतील नरहराचार्य म्हणून एक व्याकरणशास्त्रांत उत्तम पंडित होते त्यांस शाहू छत्रपतींनीं आश्रय देऊन वाई क्षेत्रांत आणलें; व तेव्हांपासून ते सर्व बाजूंनीं दक्षिणी बनले. या घराण्यांत व्याकरणशास्त्राचें अध्ययन अध्यापन परवापर्यंत चालू होतें. ऐनापुरे, वळे वगैरे घराणीं अगदी अलीकडचीं आहेत. परंतु यांच्या घराण्यांत भिकाचार्य ऐनापुरे व जनार्दनाचार्य वळे हे उत्तम वैय्याकरण होते.

पुणें शहरीं थत्ते यांचें घराणें फार नामांकित असे. सदाशिवशास्त्री थत्ते यांचें पांडित्य कांहीं अद्वितीय होतें. यांचे विद्यार्थी राघवेंद्राचार्य गजेंद्रगडकर, कुप्पाशास्त्रीबोवा द्रवीड, मोरुशास्त्री साठे इ. इ. मोठमोठीं नामांकित विद्वद्रत्नें होऊन गेलीं. थत्तेशास्त्रीबोवांच्या तोडीचे विद्वान् महाराष्ट्रांत कोणी नव्हतेच म्हटलें तरी चालेल. व्याकरणांतील प्रसिद्ध

पंडित नागोजीभट्ट यांचे ग्रंथ याच शास्त्रीबोवांनीं महाराष्ट्रांत प्रचालित केले व ते अद्याप चालू आहेत. महाराष्ट्रांत व्याकरणविद्येचें जें ऊर्जित स्वरूप आहे त्यास हे शास्त्रीबोवाच मुख्य कारण आहेत. हे सर्व शास्त्रांत प्रवीण असत, परंतु यांचा भर व्याकरणावर विशेष असे. पुण्यांतील भटांचें घराणेंही व्याकरणशास्त्रांत प्रवीण म्हणून प्रसिद्ध असे. यांचें व्याकरणशास्त्रांत ग्रंथ आहेत. यांच्या घराण्यांतील पुढची मंडळी ग्वाल्हेर, इंदूर वगैरेकडे गेली व तेथें त्यांनीं लौकिक मिळविला. पंढरपूर क्षेत्रांत कृष्णाचार्य पंढरपूरकर विठ्ठलोपाध्ये हे उत्तम पंडित असून सर्वमान्य असत. विठ्ठलोपाध्यांचे बंधू बाबापाध्ये यांनीं धर्मशास्त्रांत ' धर्मसिंधू ' म्हणून आपल्या बंधूच्या साहाय्यानें ग्रंथ लिहिला. तो हल्लीं सर्वमान्य असा झालेला आहे. नाशिक क्षेत्रांत मोडक, फडके, गर्गे हीं घराणीं विद्वानांचीं म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांत मोडक हे साहित्यशास्त्रांत प्रविण असून पुढील दोन्ही घराणीं व्याकरणशास्त्राविषयीं प्रसिद्ध आहेत. विशेषतः मोडक हे साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. नागपुरांत सदाशिवशास्त्री घुले, भट्टजीशास्त्री घाटे वगैरे मंडळी व्याकरणशास्त्रांत प्रतिभासंपन्न असत. सदाशिवशास्त्री घुले यांसही वैय्याकरणकेसरी म्हणत असत. यांची परिभाषेंदुशेखरावर उत्तम टीका आहे.

श्रीक्षेत्र कऱ्हाड येथें शास्त्री पंडितांचा जरी विशेष भरणा दिसून येत नाहीं, तथापि तेथें सरस कवि म्हणून नांवाजलेले विठोबा अण्णा दफ्तरदार उदयास आले. अण्णांची संस्कृत व प्राकृत पद्यें हीं महाराष्ट्रांतील हरिदासांना, कथेंत चमत्कृति उत्पन्न करून श्रोतृवर्गास प्रमुदित करण्याची साधनेंच झालीं आहेत. यांचा सुश्लोकलाघव ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. अण्णांचें वक्तृत्वहि चांगलें असे असें म्हणतात. गोपाळाचार्य अण्णा कऱ्हाडकर हेही कऱ्हाडचेच राहणारे. यांचा विद्याभ्यास

इतर ठिकाणीं झाला व यांचें आयुष्यही सर्व ग्वाल्हेरीस शिंद्यांचे आश्रित म्हणून गेलें. तथापि हे मूळचे कऱ्हाडचे राहणारे म्हणून या क्षेत्रास मान आहे. हे आधुनिक मंडळींत प्राचीन रीतीचे पंडित म्हणून नांवाजलेले होते. यांची व्याकरणशास्त्रांत उपस्थिति फार तीव्र असे, पण इतर शास्त्रांतील प्रमेयेंही यांस अवगत होतीं. श्रीक्षेत्र माहुली येथें कुंभारे, गोडबोले वगैरे घराणीं विद्वान् म्हणून प्रसिद्ध आहेत. परंतु प्रस्तुत काळीं रामशास्त्रीबोवा गोडबोले यांशिवाय कोणी पंडित म्हणून प्रसिद्ध नाहीं. येथील प्रभुणे यांचे घराण्यास मोठा मान आहे. पेशव्यांच्या दरबारचे रामशास्त्रीबोवा प्रभुणे हे येथील राहणारे होते. यांची विद्वत्ता व लौकिक इतिहासज्ञांस अवगत आहेच. याशिवाय सुरतचे भट्ट यज्ञेश्वर दीक्षित, मुंबई येथील प्रसिद्ध विद्वान् राजारामशास्त्री बोडस झळकीकर वगैरे कांहीं मंडळी प्रसिद्धच आहेत. प्राचीन तऱ्हेनें विद्या संपादन करून आपल्या बुद्धिमत्तेनें अर्वाचीन विद्येत ज्यांनीं लौकिक संपादन केला अशा मंडळींत प्रमुखत्वानें कृष्णशास्त्री चिपळूणकरांची गणना होते. यांनीं मोरशास्त्री साठे यांजपाशीं न्यायशास्त्राचें अध्ययन करून नंतर पुढें इंग्रजी विद्येचा व्यासंग केला. आधुनिक विद्वानांस शास्त्रीबोवांच्या पांडित्याची ओळख करून देण्यास आमची अपेक्षा नाहीं. त्यांचे ग्रंथ त्यांची योग्यता सर्वांच्या प्रत्ययास आणून देत आहेत.

असो; हें विद्वत्तर्पण संपवितांना एक गोष्ट सांगितली पाहिजे ती ही कीं, हिंदुस्थानच्या सर्वच भागांत सर्वच शास्त्रांचें सारखेंच अध्ययन होत आलें आहे असें नाहीं. अनेक कारणांमुळें दरएक प्रांतांत विशिष्ट शास्त्राचीच परंपरा मुख्यत: प्रचलित असलेली आढळून येते. इतर शास्त्रांचा सर्वस्वी लोपच असतो असा प्रकार नाहीं. पण त्यांतल्यात्यांत आवड–निवड, आदर–अनादर, मुख्य–गौण असा विवेक दिसून आल्याशिवाय रहात नाहीं. या दृष्टीनें पाहतां असें आढळेल कीं, बंगा-

त्याकडे न्यायशास्त्राच्या अध्ययनाला प्राधान्य असे. महाराष्ट्राला व्याकरणशास्त्र फार प्रिय आहे, पण त्याजबरोबर वेदांताचेंही अध्ययन असतें. कर्नाटकांत न्याय व द्वैतवेदांत विशेष भक्तीनें पढला जातो; मद्रासेकडे श्रौत व अद्वैत वेदांत विशेष प्रचलित आहे. तैलंगणाकडे श्रौत व वेदपठण याजवर फार भर असतो. आणि जयपूर, काश्मीर वगैरेकडे साहित्यशास्त्राचें अध्ययन जितकें होतें तितकें दुसऱ्या कोणत्याहि प्रांतांत होत नसे. खुद्द काशीस मात्र सर्व शास्त्रांचें अध्ययन–अध्यापन होत असे; आणि या ठिकाणीं मात्र प्रत्येक शास्त्रांतील पंडितांच्या परंपरेचा सुगावा लागतो. असो; अशा रीतीनें या दोन लेखांत पंडितपरंपरेचें जें थोडेसें दिग्दर्शन केलें आहे, त्याच्या योगानें जुन्या पंडितगिरींतील नमुनेदार पंडितरत्नांची आपणांस आठवण होऊन त्यांचें तेज व त्यांची कीर्ति ही आधुनिक पद्धतीनें शिकलेल्या विद्वानांच्या बरोबरीची होती हें लक्षांत येईल. आजच्या काळीं राम मोहनरॉय, भांडारकर, तेलंग, टिळक, अशा नांवांना विद्वत्तेच्या दृष्टीनें जो मान आहे तोच मान पूर्वकाळीं आम्हीं वर दिलेल्या कांहीं कांहीं नांवांना होता; एवढेंच नव्हे तर आपल्या ग्रंथकर्तृत्वाच्या योगानें त्यांनीं आपली मान्यता केवळ दंतकथामिश्रित कीर्तीवर अवलंबून न ठेवतां, वाटेल त्या काळीं वाटेल त्यानें आपल्या कृतीचें परीक्षण करून ती कसास लावून पहावी अशा अढळपदावर ती बसविली आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

संस्कृत विद्या व राजाश्रय

जुन्या संस्कृत पंडितगिरीच्या परंपरेसंबंधानें जी माहिती आम्हीं पूर्वी एक दोन लेखांत दिली ती पुष्कळ लोकांस पसंत पडली, असें आम्हांस आलेल्या अनेक पत्रांवरून दिसून आलें. आम्ही दिलेल्या माहितींत भर टाकण्याच्या हेतूनें कित्येक सद्गृहस्थांनीं या विषयावर आम्हांस पत्रें लिहिलीं. आम्हीं स्वतः दिलेली माहिती अगर वरील पत्रांतून आलेली माहिती एवढ्यानें या विषयास पूर्णता आली असें आम्हांस वाटत नाहीं. तथापि, या लेखांनीं जुन्या पंडितगिरीच्या संबंधानें माहिती कां व कशी गोळा करावी याची दिशा वाचकांस समजल्यास आमचा हेतू एका दृष्टीनें तरी पूर्ण झाल्याचें आम्हांस समाधान वाटेल. पण ही माहिती कितीही मनोरंजक व उपयुक्त असली तरी प्रस्तुत लेखमालेंतील विषयाचें तें केवळ एक अंग होय, हें विसरतां कामा नये. मुख्य विषय म्हटला म्हणजे असा कीं, संस्कृत विद्या सर्वस्वी बुडण्याच्या बेतांत एक वेळ आली होती, परंतु लवकरच तद्विरुद्ध प्रतिक्रिया होऊन हल्लीं अनेक अंगांनीं तिचें पुनरुज्जीवन होऊं लागलें आहे; सुदैवानें खुद्द सरकारासहि हें पुनरुज्जीवन व्हावें असें वाटूं लागून, गत वर्षी सिमला येथें कॉन्फरन्स भरवून या इष्ट गोष्टीचा सरकारनें उपक्रमहि केला आहे. तरी हा सरकारचा प्रयत्न व लोकांचा इष्ट हेतू कोणत्या मार्गानें अधिक सिद्ध होईल याचा विचार केला पाहिजे. जुन्या विद्येचें पुनरुज्जीवन होण्यास मुख्य दोन मार्ग दिसतात. एक सरकार व धनिक लोक यांनीं द्रव्यद्वारा उत्तेजन देणें; आणि दुसरा म्हटला म्हणजे, विद्येच्याच अभिरुचीनें स्वतः लोकांनीं उद्योग करणें. यांपैकीं जुनी विद्या व राजाश्रय यांच्या संबंधाचा थोडक्यांत विचार करून नंतर खासगी रीतीनें झालेल्या व होणाऱ्या प्रयत्नांचा विचार करण्याकडे आम्हीं वळणार आहों.

संस्कृत विद्येचा व जुन्या पंडितगिरीचा ऱ्हास झाला या गोष्टीविषयीं खेद प्रदर्शित करणें सोपें आहे. पण तिच्या पुनरुज्जीवनास लागणारी खरी मदत करणें हें कोणाही खासगी व्यक्तीस फारसें शक्य नाहीं. आतां कोणतीही विद्या जागृत राहण्यास केवळ विद्येकरितां म्हणून निरपेक्ष विद्याभ्यास करणारे विद्यार्थी—आजन्म 'विद्यार्थी' राहणारे विद्यार्थी—हवेतच; आणि तसे लोक नसतील तर केवळ पैशाच्या जोरावर कोणतीही विद्या जिवंत ठेवतां येणें शक्य नाहीं. पण मनानें विद्यार्जन करणें हाच जीविताचा मुख्य हेतु मानणाऱ्या लोकांतही केवळ संन्यासवृत्तीनें जन्म घालविणारे मठवासी ब्रह्मचारी कोणत्याही समाजांत फारसे मिळणें कठीण. अर्थात् विद्याविषयक असा मुख्य व्यवसाय करणारासही संसार चालण्यास कांहीं तरी साधन लागतें, व हें साधन धनिक लोक—विशेषतः राजे लोक—जितकें देऊं शकतात तितकें साधारण जनसमाज कसा देणार ? हल्लीं ग्रंथकारांचे ग्रंथ विकत घेऊन लोक विद्येस आश्रय देतात, तसा पूर्वीं दक्षिणा देऊन व शिष्टसंभावना करून देण्यांत येई. पण राजाश्रयाची गोष्ट म्हणून कांहीं वेगळीच आहे. "वाणीतुष्टो पिष्टमुष्टिं ददाति । राजा तुष्टो ग्राममेकं ददाति ॥" अशी जी अर्थ खेडवळ म्हण आहे ती अगदीं खरी. खासगी व्यक्ति देऊन किती देणार ? तें एका तळहातानें दिलें आणि दुसऱ्या तळहातानें खर्चलें. तो कांहीं जिवंत झरा नव्हे. राजे लोकांच्या देणग्या मात्र जिवंत झऱ्यासारख्या असतात; व एकाच कुळांत पिढ्यानुपिढ्यापर्यंत पंडितगिरीची परंपरा जुन्या काळीं जी दिसून येत असे, तिचें कांहीं अंशीं कारण हेंच होय. भोजराजाच्या दरबारीं येणारे कवि व पंडित प्रत्येक अक्षरागणीक एक एक लक्ष रुपये देणगीदाखल घेऊन जात हें वर्णन निखालख अतिशयोक्तीचें हें तर उघडच आहे. पण जुने राजे गांवचीं गांवें इनाम देत असत, व त्या इनामांच्या जिवावर विद्वान् लोक पिढ्यानुपिढ्या पोसले

जाऊन एकाच घराण्यांत विद्येची परंपरा चालण्यास मदत होई हें निर्विवाद आहे. त्या मानानें पाहतां हल्लीं पौर्वात्य विद्येला ‘ राजाश्रय ’ म्हणून काडीचाही नाहीं.

हिंदुस्थानाला हल्लीं राजा आहे पण राजदरबार नाहीं. गव्हर्नर जनरल हे राजप्रतिनिधि खरे; पण त्यांना स्वतःला तनखा असतो तोच फार मर्यादित. त्यांनाही राजचिन्हें म्हणून असतात, पण तीं जवळ जवळ बेगडी. राजदरबाराचा म्हणून प्रजेला जो एक प्रकारचा ओलावा मिळावयाचा तो नाहीं. राजदरबारीं म्हणून राजप्रतिनिधींचा व लोकांचा जो काय लेव्हीच्या–धूळभेटीच्या–दिवशीं हस्तस्पर्श होईल तेवढाच; व ‘ गार्डनपार्टी ’ सारख्या एखाद्या प्रसंगीं दरबारभूमीच्या चतुष्कोनांत चहाबिस्किटें किंवा केळ्यापेरूंच्या डेखांचें काय उच्छिष्ट सांडेल तेवढेंच. फार काय, असेंही म्हणतां येईल कीं गव्हर्नर जनरल यांचे भालदारचोपदार व शिपाई हे लोकांकडून ‘ पोस्त व बक्षीस ’ यांच्या रूपानें सरसालांत जितके रुपये मिळवितात तितके रुपये पौर्वात्य मौलवी, पंडित किंवा विद्यार्थी, भिक्षुक, फकीरफुकरा यांस खुद्द गव्हर्नमेंट हाऊसमधून मिळत नसतील ! खरें म्हटलें तर दरबारी रीतीला शोभण्याला सरकारानें अनेक धर्मानुसार दिवस वगैरे ठरवून दरबारांतून मधून मधून दक्षिणा व देणग्या द्यावयास पाहिजेत. राजा हा देवाचा अंश व गव्हर्नर–गव्हर्नर जनरल हे राजांश, अशा परंपरेनें हिंदुस्थानांतल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या अंगीं हिंदुस्थानांतल्या देवता अवतरलेल्या असतात; आणि दरबारसारख्या व लेव्हीच्या प्रसंगीं हे राजांश जेव्हां आपापलीं बहुमानाचीं वस्त्रें परिधान करून येतात, तेव्हां हिंदी लोक–निदान भाविक लोक–त्यांच्या ठिकाणीं आपापल्या आराध्य देवतेचें रूप कल्पित असतील अशी उत्प्रेक्षा केल्यास ती सरकारास आजकाल नापसंत होईल असें म्हणवत नाहीं. आतां राजा व प्रजा यांचे धर्म विसंगत

आहेत, व खुद्द प्रजाजनांतही एकच धर्म नाहीं, अनेक आहेत हें खरें. तथापि, ‘नाविष्णुः पृथिवीपतिः’ या वचनाची आठवण व ध्यास हल्लींच्या स्थितींतही हिंदुस्थानांतील लोकांनीं करावा, अशी सरकाराची इच्छा दिसते. आणि एकाच शरीरांत कोणा हिंदूला गणपतीच्या शुंडेचा अंगुष्ठ, तर कोणास ख्रिस्ताच्या क्रूसाचें टोंक, तर कोणास अर्धचंद्राची कोर दिसल्यास, या काल्पनिक स्वरूपभेदाचा आरोप आपणांवर झाल्यास तो सोसण्याला अधिकारी आनंदानें तयार होतील. पण एवढ्यानें भागत नाहीं. पूर्वपद्धतीप्रमाणें त्यांनीं प्रजाजनांतील विद्येचा व धार्मिकपणाचा सत्कारही केला पाहिजे. तीन चार धर्मांच्या प्रजा अमलाखालीं असल्याचा जर अभिमान वाटतो, तर तीन चार धर्मांतील लोकासंबंधानें त्यांच्या त्यांच्या धर्मरिवाजाप्रमाणें दानधर्म, सत्कार, संभावना सरकारानें करावयास नको काय ? मुसलमान पातशहा वेळीं देंवळें व मूर्ति फोडीत; पण वेळीं गांवचे गांव नवीन इनामही देत. इंग्रज सरकार देवळांचा विध्वंस करीत नाहींत हा त्यांच्या मनाचा थोरपणा आहेच. पण निःपक्षपातीपणाच्या थोर वैभवास प्रत्यक्ष हात-भिजत्या औदार्याची जोड मिळणें जरूर आहे. जुन्या राजधान्या सजीव करण्यांत मुत्सद्दीगिरी आहे असें सरकारास वाटतें, तर जुन्या विद्या सजीव व सतेज करण्यांतही तशीच मुत्सद्दीगिरी आहे असें कां वाटूं नये ? पौर्वात्य विद्या व ख्रिस्तबाह्य धर्म यांची गुंतागुंत आहे, सबब जुन्या विद्येस जें उत्तेजन दिलें तेंच ख्रिस्तबाह्य धर्मास दिलें असें सकृद्दर्शनीं वाटण्यासारखें आहे खरें. पण हिंदी प्रजेच्या दृष्टीनें राजसाहेबांच्या व तत्प्रतिनिधींच्या ठिकाणीं विष्णुत्व येण्यास त्यांनीं प्रजेच्या दृष्टीनेंच धर्माकडे पाहिलें पाहिजे. “आम्हीं धर्मानें ख्रिस्ताभिमानी असलों तरी तुम्ही मात्र आम्हांस विष्णूचा अवतार मानलें पाहिजे; प्रजावात्सल्याच्या पायीं आम्ही ख्रिस्ती धर्म सोडून देण्यास तयार नाहीं;” असें सरकारचें म्हणणें असेल तर तें आम्हांस मान्य आहे.

त्यांनीं आपला स्वतःचा व प्रजाजनांचा धर्म यांना फक्त समसमान लेखा-वयास तयार असावें इतकेंही आम्हांस चालेल. गव्हर्नर, गव्हर्नर जनरल हे सरकारी देवळांतून अधिकृत धर्मोपदेशकांच्या प्रार्थनेस व उपासनेस जातात, त्याप्रमाणें त्यांना हिंदी देवालयें व मशिदी यांतून प्रार्थनेस जातां येणार नाहीं हें खरें. तथापि, रविवारीं ख्रिस्ती देवळांतून भिक्षा घातली जाते त्याप्रमाणें हिंदु व मुसलमानी धर्मांच्या विशिष्ट सणावारीं सरकारानें आपले प्रतिनिधि पाठवून धर्मभिक्षा वाढविली तर त्यांचा स्वतःचा धर्म न बुडतां प्रजाधर्मसंगोपनाचें श्रेय खचित मिळेल ! गव्हर्नर, गव्हर्नर जन-रल यांनीं नित्य प्रातःकाळीं गव्हर्नमेंट हौसमध्यें हातांत पंळीपंचपात्री घेऊन गोप्रदान सोडून मग चहा पिण्यास किंवा छोट्या हाजिरीस बसावें, असें आमचें म्हणणें नाहीं. कारण ते असें करूं लागतील तर बकर–ईदच्या दिवशीं गोप्रदान केल्याबरोबर लगेच कुरबानीचा गोव-धही त्याच हातानें त्यांना करावा लागेल, हें आम्हास उघड उघड दिसतें ! सरकार धर्माकरितां गोरक्षण करण्यास किंवा धर्माकरितां गोवधहि कर-ण्यास तयार नाहीं; व त्यांच्या धर्मनिःपक्षपातित्वाची किंवा धर्मताटस्थ्याची साक्ष देण्यास ही गोष्ट फारच उपयोगी आहे यांत शंका नाहीं. पण खुद्द गव्हर्नरसाहेबांनीं रोज आपल्या हातानें गोप्रदान सोडलें नाहीं तरी त्यांच्या ‘ आज्ञे ’ नें एकाद्या राजमान्य हिंदु धर्ममंदिरांत किंवा देवळांत हिंदु अधिकाऱ्यांच्या हातून हिंदु शास्त्री–पंडितांस दक्षिणा किंवा शाल-जोडी देण्यांत यावी अशी अपेक्षा करण्यांत वावगें काय ? जे हिंदुधर्मा-संबंधानें तेंच मुसलमानी धर्मासंबंधानें. हिंदु देवळांत ख्रिस्ती लोकांचा प्रवेश होण्यास अडचण तरी पडेल. मुसलमानांच्या मशिदींत ख्रिस्ती लोकांस जाण्यास तितकी अडचणही पडणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. पण त्या कामीं सरकारच्या मनांतच असेल तर सवलतीचा दुसराही एक मार्ग आहे. हिंदु व मुसलमानी धर्माला म्हणून जी मदत सरकारास

प्रत्यक्ष करतां येणार नाहीं, ती संस्कृत व मुसलमानी विद्येस म्हणून त्यांना अप्रत्यक्ष करितां येण्यासारखी आहे; व ख्रिस्ती धर्मानुयायांच्या हातून भिजलेली दक्षिणा हातावर घेण्यास जरी एखादा ब्राम्हण माघार घेईल, तरी कोरडी दक्षिणा, शालजोडी, किंवा ग्रंथछपाईच्या बिलाबद्दल बक्षिसें देण्याकरितां व लायबऱ्यांकरितां सरकारांत विकत घेतलेल्या पुस्तकांच्या किंमतीबद्दल एखादा कागदी चेक किंवा तेल–कागदाच्या नोटांचे तुकडे दिल्यास तो ते टाकून देईल असें नाहीं !

धार्मिक बाबतींत सरकार तात्त्विकदृष्ट्या निःपक्षपाती असतांहि निरनिराळ्या धर्मांस हस्तें परहस्तें सरकाराकडून काय मदत हल्लीं पोंहोंचत आहे हें जातां जातां लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. मुंबई इलाख्यापुरतें पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं १९११–१२ सालीं Ecclesiastical म्हणजे ख्रिस्ती धर्मखातीं सरकारचा खर्च सुमारें ३॥ लक्ष रुपये होणार होता. या ३॥ लक्षांत प्रत्यक्ष धार्मिक विधीकरितां अशी जरी एक पैही नाहीं तरी बिशप, आर्चडीकन चॅपलेन, क्लर्जिमेन, वगैरे भटजी–मंडळाच्या पगाराकरितां सुमारें तीन लक्ष रुपये खर्च पडतात; व अदमासें पन्नास हजार रुपये, ख्रिस्ती देवळें, अधिकारी बिशपचा दौरा, वगैरेसंबंधीं खर्च पडतात. इंग्रज सरकाराचा खास असा एक धर्मपंथ आहे व त्यासच राजमान्यता आहे. या पंथाच्या धर्ममंडळावर सर्वांत जास्त पगार खर्च पडतो. पण चर्च ऑफ स्कॉटलंड, रोमन क्याथॉलिक चर्च वगैरे अराजमान्य ख्रिस्तीधर्ममंडळावरही पन्नास साठ हजार रुपये खर्च होतात, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे ! दुसरे पक्षीं हिंदु धर्मांगभूत देवस्थानें, वर्षासनें, दानधर्म व ग्रंथोत्तेजन वगैरे गोष्टींवर त्या सालीं फार तर ३। लक्ष रुपये खर्च होणार होता. यांपैकीं देवस्थानांच्या खातींच बहुतेक म्हणजे २॥ लक्ष रुपये खर्चीं पडतात. पर्वती संस्थान १७॥ हजार रु., त्र्यंबकेश्वर ११॥ हजार रु. हीं मोठीं देवस्थानें व पांच हजारां खालचीं किरकोळ देवस्थानें व मशिदी

सुमारें २-२। लक्षांचीं अशीं आहेत. पण हीं सर्व देवस्थानें जुनीं म्हणजे पेशव्यांचे वेळेपासूनचीं आहेत. नवीन देवस्थान असें इंग्रज सरकारानें निर्माण केलेलें आढळत नाहीं. वर्षासनें हींच काय तीं जुन्या विद्येच्या प्रसाराथ अशीं समजावयाचीं. यांचा एकंदर सालिना आकार सुमारें सत्तर हजार रुपये आहे. पैकीं १६।१७ हजार रु. दक्षिणाफंडांतून ठेवलेल्या निरनिराळ्या कॉलेजांतील "फेलोशिप्स" ला जातात. पण ही रक्कम जुन्या विद्येच्या उत्तेजनार्थ असें थोडेंच म्हणतां येईल! ज्योतिर्वेधशाळेस खर्च पडणारेहि तीन हजार रुपये याच सदराखालीं येतात! पण या वेधशाळेंत जुन्या ज्योतिषशास्त्राच्या ग्रंथांचें एखादें फाटकें पानही सांपडावयाचें नाहीं! कै. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितांसारखा गणिती व ज्योतिर्विद-आर्य ज्योतिषशास्त्राचा इतिहासकार-पण सरकारी ट्रेनिंग कॉलेजांत पोरें पढवितां पढवितां त्यांचा जन्म गेला व ७५ रुपयांवर त्यांचा पगार वाढला नाहीं! हें जुन्या पंडितगिरीस उत्तेजन! डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन यांच्या मार्फत ग्रंथोत्तेजनावर खर्चिल्या जाणाऱ्या १३॥ शें रुपयांच्या रकमेचा यांतच अंतर्भाव होतो. पण हे ग्रंथ प्रायः मराठी असतात आणि त्यांतील विषयही आधुनिक व केवळ शालोपयोगी असेच असतात. जुन्या विद्येस उत्तेजन असें त्यांपासून क्वचित्च मिळतें. ब्राह्मणास दक्षिणा या विशिष्ट सदराखालीं त्या सालच्या मुंबईच्या बजेटांत फक्त चाळीस रुपयांची नोंद आहे! याशिवाय नाहीं म्हणावयास 'शास्त्रीय शोध' वगैरेंच्या १०॥ लक्ष रु. खर्चाच्या खात्यांत जुने कागदपत्र वगैरे विकत घेऊन सुरक्षित ठेवण्याच्या कामाकरितां ३ हजार रुपयांची एक रक्कम आढळते. सर्व हिंदुस्थानाकरितां म्हणून असणाऱ्या पुराणवस्तुसंशोधनाच्या खात्याकडेही सालीना कांहीं हजार रुपये खर्च असतो, व त्यांतला कांहीं भाग मुंबई इलाख्याकडे येतो. पण हा खर्च बहुतेक पुराणवस्तुसंशोधनाकडे होतो; जुन्या पंडितगिरीकडे म्हणजे विद्येचें परंपरानुसार संरक्षण करणाऱ्या विद्वान्

लोकांस उत्तेजन देण्याकडे होतो, असें नाहीं. सारांश, पैशाच्या दृष्टीनें पौर्वात्य विद्येस उत्तेजन देऊन ती जागृत ठेवण्याचा विद्यमान प्रकार हा असा आहे. आतां सिमला कॉन्फरन्सनें सुचविलेल्या योजनेनें ही स्थिति कितपत सुधारेल याचा विचार करूं.

पुनरुज्जीवनाचा एक मार्ग

सिमला कॉन्फरन्समध्यें जमलेल्या बहुतेक लोकांस जुन्या पंडितांविषयीं आदरबुद्धि होती हें स्पष्ट दिसून येतें. परंतु जुनी पंडितपरंपरा कायम ठेवण्याविषयीं योग्य उपाय असे फार थोडे सुचविण्यांत आले असें आम्हांस वाटतें. निदान पंडितांस उत्तेजन येण्याकरितां द्रव्यदृष्ट्या ज्या मार्गांचें अवलंबन करणें जरूर आहे ते कोणीं फारसे सुचविले नाहींत. 'ओरिएंटल इन्स्टिटयूट' स्थापण्यानें संस्कृत विद्येच्या संशोधनास मदत होईल, नाहीं असें नाहीं. परंतु त्या संस्थेंतील शिक्षणाचा सर्व क्रम पाश्चात्य विद्यापद्धतीच्या धोरणावरच बहुधा राहील. हें धोरण डॉ. भांडारकर यांच्या आधींच लक्षांत येऊन त्यांनीं "होतां होईतों सदर संस्था हिंदी विद्यार्थ्यांकरितांच अस्तित्वांत आहे असें समजावें व परदेशीय विद्यार्थ्यांना तींत बिनखर्ची शिक्षण मिळूं नये" असा आग्रह धरला तो बरोबर होता. पण या संस्थेंत बहुतेक मुख्य प्रोफेसर इंग्रज किंवा युरोपियनच नेमिले जातील अशी भीति वाटते; व मुख्याध्यापकासंबंधानें तर तो युरोपियनच असावा, असें डॉ. भांडारकर यांनीं जें आपलें मत दिलें आहे तें आम्हांस पसंत नाहीं. युरोपियन संशोधनपद्धति आमच्या पद्धतीहून अधिक चांगली असेल, त्याबद्दल आमचें कांहीं एक म्हणणें नाहीं. पण ती पद्धति शिकून तयार झालेला व 'ओरिएंटल इन्स्टिटयूट'चा अध्यक्ष होण्यास लायख असा हिंदी गृहस्थ

मिळणारच नाहीं, असें मात्र आम्हांस वाटत नाहीं. जरुरीपुरता युरोपियन शिक्षक आणून त्याजपासून जी काय पद्धत असेल ती शिकून, पुढें त्या युरोपियन शिक्षकाच्या शिकवणीचें काम नाहीं म्हणून त्यास परत पाठविल्याचीं उदाहरणें जपानच्या विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या इतिहासांत आढळतात; व तीच गोष्ट आम्हीं मनांत आणल्यास आम्हांस इकडेही कांहीं अशक्य नाहीं. पण सिमल्यास झालेल्या 'ओरिएंटल इन्स्टिटयूट'च्या रचनेंत मुख्य अध्यक्ष व प्रोफेसर हे युरोपियनच असावे व उपशिक्षक हे मात्र देशी लोक असावे असा लेखी निर्बंध घातल्यासारखा दिसतो, तो पाहून स्वाभिमानी वाचकांस कसेसेंच वाटेल; किंबहुना हिंदी लोकांवर अशा रीतीनें मारलेला कायमचा नालायखीचा छाप पाहून वाईटही वाटल्याशिवाय रहात नाहीं. युरोपियन प्रोफेसर म्हटला म्हणजे त्याचा पगार हिंदी प्रोफेसराच्या पांचपट सहापट असावयाचा हें ठरलेलें! सरकारी शाळाखात्यांत, म्हणजे जेथें राजकीय धोरण प्रभावी असतें, तेथें अशा गोष्टी—असले पंक्तिप्रपंच—असावे हें ठीकच आहे. पण ज्या संस्थेची मूळ कल्पना केवळ विद्येच्या पुनरुज्जीवनासंबंधाची आहे, म्हणजे जेथें केवळ विद्येलाच मान मिळावा—जातिभेद लक्षांत येऊं नये—तेथेंही सरकारी शिक्षणखात्याचेंच धोरण प्रभावी झाल्यास तें एक नवेंच विषादकारण उत्पन्न होईल असें आम्हांस वाटतें. लायखीप्रमाणें जो इसम मिळेल त्यास जागेचा ठराविक पगारही मिळावा, आणि युरोपियन व देशी असा भेद त्यांत होऊं नये, हेंच सरळ व न्यायाचें आहे.

युरोपियन संस्कृतज्ञांबद्दल आम्हांला आदरबुद्धि वाटत नाहीं असें मुळींच नाहीं. उलट आम्हांस त्यांजबद्दल विशेष आदर वाटतो; पण युरोपियन म्हटला कीं तो महापंडितच असणार व त्याला देशी संस्कृतज्ञापेक्षां अधिक पगार दिलाच पाहिजे असें मात्र नाहीं. फरक आहे तो इतकाच आहे: पण सरकारी मापानें मोजतांना हा फरक लक्षांत घेतला

जात नाहीं ही दुःखाची गोष्ट होय. या मापानें मोजण्याची वेळ आली कीं मॅक्समुल्लर व पीटरसन दोघेही एकाच योग्यतेचे भरणार व दोघांना पगार सारखाच मिळणार ! निदान कोणाही देशी संस्कृतज्ञापेक्षां त्या दोघांनाही अधिक पगार मिळणार, येवढें त्यांच्यांतलें साधर्म्य केव्हांही रहाणारच ! जुन्या पंडितांची महती वर्णन करितांना युरोपियन लोकांनाही केव्हां केव्हां उदारपणाची उकळी येते हें आम्हांस माहीत आहे. पण आपणा स्वतःपेक्षां एकाद्या जुन्या देशी विद्वान् पंडितास अधिक पगार द्यावा, अशी कोणाही उदार युरोपियन संस्कृतज्ञानें आजवर शिफारस केल्याचें आमच्या एकिवांत नाहीं, हा चमत्कार नव्हे काय? आमचे सेल्बीसाहेब—माजी डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन—हे मोठे तत्त्ववेत्ते होते; व केवळ "निर्विकार युक्तिवाद" म्हणून एखाद्या तत्त्ववेत्त्याच्या ऐटीनें ते उघड प्रतिपादन करीत कीं, नेटिवांची राहणीच थोड्या खर्चाची; सबब नेटिवांना युरोपियनाच्या जागेवर नेमून त्यांजकडून युरोपियन प्रोफेसराचें काम घेतां येत असलें तरीही त्याला युरोपियनाच्या दोनतृतीयांश पगार देण्यांत कांहींच अन्याय नाहीं. पण हा युक्तिवाद आम्हांस मुळींच पटत नाहीं. अमुक एका जागेचा पगार इतका असावा असें ठरल्यावर तो कमी खर्च करणाऱ्या नेटिवाला मिळाला तरी सरकारचें त्यांत काय गेलें ? युरोपियन प्रोफेसर अधिक पगार घेऊन अधिक खर्च करणार, आणि नेटिवास पगार कमी पण त्याचा खर्चही कमी असतो; मिळून दोघांची शिल्लक बचत सारखीच पडणार; या युक्तिवादांत कांहीं अर्थ नाहीं. कोणाची शिल्लक किती पडेल या दृष्टीनें सरकार जागांचे पगार ठरवीत नाहीं; तर अमुक एका जाग्याचें काम किती महत्त्वाचें व तें काम करणाऱ्या माणसास किती पगार द्यावा लागेल किंवा देणें बरें दिसेल या दृष्टीनेंच तें ते ठरवितें. असें आहे तर नेटिवानें जास्त पगार मिळवून त्यानें ज्यास्त शिल्लक टाकल्यास त्यांत कोणाचें काय गेलें ? अमुक एका दर्जाच्या अधिकाऱ्यानें अमुक एका

पद्धतीनें राहणी ठेवली पाहिजे, इतका निर्बंध फार तर सार्वजनिक युक्तायुक्ततेच्या दृष्टीनें सरकारानें घालावा, त्यास हरकत नाहीं. कचेरींत सभ्यपणाचा व ठाकठीक पोषाख करून येणाऱ्या नेटिव्ह गृहस्थाच्या घरींहि प्रत्येक मनुष्याला एक एक नोकर लागत नाहीं; तो घरीं कुत्रीं, घोडीं व कोंबड्यांचीं खुराडीं ठेवीत नाहीं; किंबहुना आपल्या हातानें आपलीं धोतरें स्वच्छ धुतो; मंडईतून आपल्या आवडीची भाजी आपल्या हातानें घेऊन येतो; म्हणून त्याला पगार कमी द्यावा हा न्याय कोठचा? खर्चिक व बिनखर्चिक अशा या दोन पद्धतींत अमुकच चांगलें व अमुकच वाईट असें म्हणण्याचा अधिकार सरकारास आहे, असें आम्हास वाटत नाहीं.

तूर्त प्रस्तुत विषयापुरतेंच आपण पाहूं. सारख्या सारख्या योग्यतेचे युरोपियन संस्कृतज्ञ व नेटिव्ह पंडित यांच्या पगारांत असा मोठा फरक राहण्याचें कारण नाहीं एवढेंच नव्हे, तर याच्याही पुढें जाऊन आम्ही असें म्हणतों कीं, पुष्कळ वेळां या दोघांची विद्वत्ता सारखी नसून देशी पंडिताचीच योग्यता निःसंशय अधिक असतांही त्या बिचाऱ्यास मात्र अत्यल्प पगार असल्याचीं उदाहरणें इकडे कांहीं थोडथोडकीं घडून आलेलीं नाहींत. मुंबईइलाख्यांत मार्टिन हौ, कीलहॉर्न, बुल्हर, पीटर्सन वगैरे युरोपियन गृहस्थ संस्कृताचे प्रोफेसर होऊन गेले. यांपैकीं संस्कृताच्या दृष्टीनें पाहतां एकही गृहस्थ त्याच्या मदतीस असलेल्या पंडितापेक्षां श्रेष्ठ नव्हता! असें असतां या पंडितवर्गासच काय पण डॉ. भांडारकरांसारख्या उभय–भाषाकोविद जाड्या विद्वानासही संस्कृत प्रोफेसरीचा भरपगार मिळणें अशक्य झालें होतें. युरोपखंडांत भांडारकरांची कीर्ति पसरलेली असो; पण इकडे तिचा काय उपयोग! सन १८८१ सालीं हा वाद वर्तमानपत्रांतून उघड रीतीनें झाला होता, व त्या वेळीं कै० न्यायमूर्ति तेलंग यांनीं 'टाइम्स ऑफ इंडिया' पत्रांत निर्भयपणानें जी टीका केली होती तिची या प्रसंगीं आम्हांस आठवण होते. त्या

प्रसंगीं तेलंगांनीं खालीलप्रमाणें उद्गार काढले होते:—" कीलहॉर्न, बुल्हर व मार्टिन हौ यांची विद्वत्ता जरी बरीच होती तरी त्यांच्या संस्कृतज्ञते-संबंधानें उगाच फाजिल स्तोम माजविण्यांत येत आहे. कॉलेजांतून काव्य, नाटक वगैरे जे ग्रंथ विद्यार्थ्यांस शिकविण्यांत येतात त्यांमध्यें, नेटिव्ह विद्यार्थ्यांइतकीही—ते ग्रंथ मार्मिक व रसिक रीतीनें लावण्याची—पात्रता युरोपियन प्रोफेसरांच्या अंगीं असत नाहीं. महावीरचरित व विक्रमोर्वशीय नाटकांचीं इंग्रजी भाषांतरें किती तरी सदोष आढळतील ! ही नुसत्या काव्य—नाटकादि ग्रंथांची गोष्ट. मग वेदांतभाष्य, सिद्धांत-मुक्तावलि, कौमुदी वगैरे गहन शास्त्रीय ग्रंथांविषयीं तर बोलावयासच नको. हे ग्रंथ ते नेटिव्ह पंडितांजवळ न शिकते तर वरील युरोपियन प्रोफेसरांस ते कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांस शिकवितां आलेच नसते. पण त्या ग्रंथांत त्यांची स्वत:ची परीक्षा जरी घेतली असती तरी तींत ते उत्तीर्ण झाले नसते, असें आम्हीं पैज मारून सांगूं शकतों. बहुतेक युरोपियन प्रोफेसरांचा संस्कृताचा अभ्यास इकडे नेमणूक होऊन हिंदुस्थानांत आल्यावर देशी पंडितांजवळ पढूनच झालेला होता. डॉक्टर बुल्हर यांना धर्मशास्त्र कै. विनायकशास्त्री दिवेकर यांनींच विद्यार्थ्यासारखें पढविलें. तसेंच अनंत-शास्त्री पेंढारकरांनीं डॉ. कीलहॉर्न यांस व्याकरण शिकवीपर्यंत तें त्यांस येत नव्हतें. डॉ. पीटरसन यांची विद्वत्ता तर प्रसिद्धच आहे ! त्यांचे विद्यार्थी त्यांच्या चुका वर्गांत काढीत; मात्र त्यांचा स्वभाव गोड असल्यामुळें त्यांच्यासंबंधानें तक्रार वगैरे फारशी होत नसे. पण ध्यानांत धरण्यासारखी गोष्ट ही कीं, पीटरसनसाहेबांच्या हाताखालीं राजारामशास्त्री बोडसांसारखे जाडे शास्त्री होते; व शास्त्रीबुवा प्रोफेसरसाहेबांपेक्षां दसपट विद्वान् असतां त्यांना पगार मात्र प्रोफेसरसाहेबांच्या एकदशांश ! तीच गोष्ट भीमाचार्य झळकीकरांची ! बरें युरोपियन पंडितांच्या अंगीं जो विशेष गुण असतो तो—म्हणजे मार्मिक व शोधक बुद्धि हा गुण—

कीलहॉर्न व बुल्हर यांच्या अंगीं ते प्रोफेसर होऊन हिंदुस्थानांत येण्याच्या पूर्वी नव्हता. फार काय पण प्रोफेसरीचें काम करीत असेपर्यंत तो फारसा दिसूनही आला नाहीं. इकडे मोठ्या पगाराच्या स्कॉलरशिप-वजा मिळालेल्या प्रोफेसरीच्या जागा भोगून, व प्रोफेसरीच्या जागांवर असतांच विद्यार्थ्यांप्रमाणें हाताखालच्या पंडितांच्या हाताखालीं शिकून, युरोपांत परत गेल्यावर त्यांच्या विद्वत्तेचा खरा विकास झाला. म्हणजे ज्या गुणांच्या आरोपावरून युरोपियन प्रोफेसरांनीं इकडे हजारों रुपयांचे पगार खाल्ले ते गुण खरोखर त्यांच्या अंगीं तेव्हां नव्हते व या गुणांचा उपयोग त्यांच्या इकडील विद्यार्थ्यांस मुळींच झाला नाहीं. डॉ. भांडारकर यांनीं सिमला कॉन्फरन्ससंबंधानें लिहिलेल्या एका लहानशा लेखांत असेंच मत दिलें आहे. (Europeans hitherto appointed in India have not succeeded in instilling the critical and comparative spirit of inquiry among their pupils.) उलटपक्षीं पंडितांसंबंधानें पहावें तर त्याच्याविषयीं खुद्द युरोपियन संस्कृतज्ञांच्या मनांतही फार आदर आहे, असें सिमला कॉन्फरन्सच्या वेळीं अगदीं उघड दिसून आलें. तेथें जमलेल्या सर्वांनीं जुना पंडितवर्ग हा फार उपयुक्त असून हरप्रयत्नानें त्याचें संरक्षण झालें पाहिजे असेंच कबूल केलें. डॉ. थिबू, मि. वेनिस यांनीं तर असें स्वच्छ सांगितलें कीं, ज्या म्हणून युरोपियन विद्यार्थ्याला मूळ संस्कृत ग्रंथांवरून संस्कृताचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याचें पंडितांच्या मदतीशिवाय चालणारच नाहीं. डॉ. भांडारकर, प्रो. गंगानाथ जहा वगैरेंनींही असाच अभिप्राय दिला आहे व यांत आश्चर्य नाहीं. कारण पंडितांच्या विद्वत्तेची किंमत त्यांना चांगलीच माहीत आहे.

अशी जर स्थिति आहे तर मग पंडितांस पगार पुष्कळ द्यावा अशी सूचना कोणी कां करूं नये ? पंडिताला इंग्रजी येत नाहीं या त्याच्या

अपराधाकरितां पगाराच्या दृष्टीनें त्याला पाताळांत कां लोटावें हें आम्हांस तरी समजत नाहीं. जी गोष्ट कॉलेजांतील शास्त्र्यांची तीच कांहीं अंशीं हायस्कुलांतील शास्त्र्यांचीही आहे. नुक्ताच मुंबई कायदे-कौंसिलाच्या बैठकींत ना. दादासाहेब करंदीकर यांनीं हायस्कुलांतील शास्त्री मंडळीच्या पगारासंबंधानें एक प्रश्न विचारला होता. त्यास मुंबई सरकारानें जें उत्तर दिलें होतें, त्यावरून असें दिसतें कीं, या शास्त्री लोकांचे पगार जास्तींत जास्त साठ रुपयेपर्यंत वाढूं शकतात ! व तेही पंचवीस वर्षांची नोकरी भरण्याचे वेळीं ! शाळा खात्यांत त्यांच्याहून कमी दर्जाचे जे ड्रॉइंग व पार्शियन भाषा वगैरेचे शिक्षक असतात त्यांना जास्तींत जास्त पगार पंचाहत्तरपर्यंत मिळूं शकतो ! व पंचाहत्तर रुपये पगाराच्या असिस्टंट डेप्युटी इन्स्पेक्टरच्या जागांवर त्यांची नेमणूक होऊं शकते. पण संस्कृत शास्त्री लोकांना हा मान आजवर मिळालेला नाहीं व पुढेंही मिळण्याचा संभव नाहीं, असें सरकारतर्फे दिलेल्या उत्तरावरून उघड होतें. संस्कृत शास्त्री विद्वत्तेनें पार्शियन टीचर व ड्रॉइंग मास्तर यांच्यापेक्षां बहुधा अधिक विद्वान् असतो हें कोणीही सांगूं शकेल. तथापि, शास्त्री लोकांस इंग्रजी येत नाहीं आणि ते फक्त जुन्या पद्धतीनें पाठशाळेंत शिकलेले असतात, या सबबीवर त्यांच्या पगाराची मजल साठ रुपयांवर जाऊं न देणें हें न्यायाचें दिसत नाहीं.

शाळांतील व कॉलेजांतील शास्त्री लोकांचे पगार थोडेसे वाढविल्यानें संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन पूर्ण झालें, असें कोणीच म्हणूं शकत नाहीं. परंतु कोणत्याहि गोष्टीचें पुनरुज्जीवन व्हावयाचें तें सर्व अंगांनीं व्हावें लागतें; आणि शास्त्री लोकांना मिळणारें वेतन हें संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचें एक अंग असल्यामुळें आम्हीं त्याचा या लेखांत विशेष उल्लेख केला आहे. तथापि वर सांगितल्याप्रमाणें संस्कृत भाषेचा अभ्यास

केलेल्या युरोपियन पंडितांविषयीं आम्हीं आदरबुद्धि बाळगली पाहिजे यांत संशय नाहीं. व असें म्हणण्याचीं कारणें काय याचा आतां विचार करूं.

संस्कृत विद्या आणि युरोपियन पंडित

संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचा सर्व बाजूंनीं विचार करितांना एक महत्त्वाची गोष्ट विसरतां कामा नये. ही गोष्ट म्हटली म्हणजे युरोपियन पंडितांनीं संस्कृत भाषेचा अभ्यास व संस्कृत विद्येचें संशोधन होण्यास केलेली मदत ही होय. या मुद्याचा विचार करितांना कोणीही आपलें मन प्रथम निर्विकार केलें पाहिजे; म्हणजे केवळ गुणग्राहक बुद्धीनेंच या गोष्टीचा विचार केला पाहिजे. प्रो. मॅकडॉनेलसारखे नाकानें वांगीं सोलणारे व हिंदी पंडितांची निंदा करणारे युरोपियन गृहस्थ भेटले असतां त्यांचें खंडन समर्पक केलेंच पाहिजे, व तें आपण करितोंहि. परंतु अशा तऱ्हेनें आपल्या बचावासाठीं उत्तरास प्रत्युत्तर देण्यास आपली तयारी असली तरी, केवळ विद्येच्या हव्यासानें आणि ज्ञानार्जनाच्या गोडीनें आर्यभाषा व आर्यविद्या यांचा अभ्यास करून त्यांजविषयीं आमच्याही डोळ्यांस न दिसणाऱ्या अशा कित्येक गोष्टी ज्यांनीं दाखविल्या, आणि त्यांच्या संरक्षणार्थ म्हणा किंवा फैलावाकरितां म्हणा अत्यंत परिश्रमानें आम्हीं स्वतः आजवर निर्माण न केलेलीं अशीं साधनेंहि ज्यांनीं निर्माण करून ठेविलीं, त्यांचे गुण—केवळ गुण घेण्याच्या वेळींही—सढळ मनानें न घेणें हा कृतघ्नपणाचा कळसच होय असें आम्हीं मानतों. आम्हांला जशी इंग्रजी भाषा परकी; तशी युरोपियनांना संस्कृत भाषा परकी; आणि परकी भाषेंत कोणी कितीही निष्णात झाला तरी ज्याच्या हातून एखादी साधारण ढोबळ चूक वेळेस होणार नाहीं असा कोणीही पंडित—हिंदी किंवा युरो-

पियन—आढळणार नाहीं ही गोष्ट निश्चित आहे. तथापि, अशी एखादी चूक काढून त्यास निरुत्तर करणें निराळें, आणि त्याच्या एकंदर परिश्रमावर व कमाईवर तेवढ्या चुकीच्या आधारावर बोळा फासून त्याला नादान ठरविणें निराळें! असो; संस्कृत विद्येच्या अध्ययनाचा जुना व नवा असे दोन प्रकार प्रसिद्ध आहेत. पैकीं दुसऱ्या प्रकाराचें आचार्यत्व बरेंचसें युरोपियन पंडितांकडे देणें जरूर आहे. हा दुसरा प्रकार म्हणजे चिकित्सक बुद्धीचा व संशोधकपणाचा. आर्यविद्येची विचिकित्सा युरोपियन पंडितांकडूनच विशेष कां व्हावी, व त्यांनाच ती आमच्याहून कांहींशी अधिक कां साधावी, याला अनेक कारणें आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीनें कोणत्याहि गोष्टीकडे पाहाणें व तारतम्य भावानें कोणचीही वाङ्मयात्मक वस्तु तोलून मापून घेणें याचें वळण आमच्यापेक्षां युरोपियन पंडितांस आमच्या आधींपासूनचें आहे. या कारणाचीं कारणें कांहींही असोत, पण त्याचें कार्य उघड दिसून येतें; व तें हें कीं, संस्कृत भाषेंतील वाङ्मय तपासून तोलून तावून सुलाखून घेतांना युरोपियन पंडित आमच्यापेक्षां निदान कांहीं बाबतींत तरी अधिक निर्विकार दृष्टि राखूं शकतात.

फार जुन्या काळीं युरोपियन विद्वानांना हिंदुस्थानची जी माहिती होती ती फक्त बाह्यांगापुरतीच. हिंदुस्थान म्हणजे एक फार समृद्ध, संपन्न, श्रीमान् देश आहे; इतकीच माहिती प्लिनी, स्ट्राबो, टॉलेमी वगैरे ग्रीक लेखकांना होती. मध्ययुगांत एरियन, इलियन, डियोक्रिसोटोमस् वगैरे लेखकांच्या लेखांतून हिंदुस्थानांतील आर्य लोकांच्या अंतरंगासंबंधाची माहिती प्रथम दृग्गोचार होऊं लागली. पण " या आर्य लोकांना स्वतःचें वाङ्मय फारसें नसून ते ग्रीक वाङ्मयाच्या आलवालांतून ओंजळी ओंजळीनें पाणी घेऊन आपली तहान भागवीत असावे " अशी त्यांची कल्पना असे. या विद्वानांना वाल्मिकि—रामायण माहीत असतें, तर " इलियडवरून रामायण तयार झालें " या कल्पनेची पहिली आवृत्ति

त्याच वेळीं निघाली असती ! असो; पोर्तुगीज लोकांनीं हिंदुस्थानास जाण्याचा रस्ता हुडकून काढीपर्यंत युरोपियन लोकांना पौर्वात्य लोकांची कांहींच माहिती नव्हती अशी सर्वसाधारण समजूत आहे; पण ती बरोबर नाहीं. पोर्तुगीजानंतर डच, डचानंतर इंग्रज अशी परंपरा आहे. पोर्तुगीज लोक जलमार्गानें प्रथम हिंदुस्थानांत आले खरे. तथापि, स्थलमार्गानें इराण व हिंदुस्थान यांचा संबंध युरोपाशीं त्यापूर्वींही येत असे. रोम व हिंदुस्थान यांच्या दरम्यान पहिल्या सहा सात शतकांत अलेक्झांड्रियाच्या द्वारानें दळणवळण होतें; आणि इटालीच्या पलीकडे युरोपच्या वाटेवर फ्रान्स व जर्मनी हे देश असल्यामुळें, पोर्तुगालपेक्षां आधीं या दोन देशांत हिंदुस्थान व इराण यांची माहिती पसरली होती. फ्रान्स व जर्मनी यांना प्रथम पौर्वात्य देशांची केवळ अंधुक अशीच कल्पना होती; तथापि, या देशांविषयीं त्यांना कांहीं विशेष आदर व अद्भुत–रम्यता वाटत असावी; कारण जुन्या फ्रेंच व जर्मन ग्रंथांतून या देशांचें अशाच अर्थाचें वर्णन आढळतें. फ्रेंच आणि जर्मन कविता व गोष्टी यांतील काल्पनिक स्थळें व पात्रें इराण व हिंदुस्थान यांतून केव्हां केव्हां घेतलेलीं दिसतात. बुद्धाच्या गोष्टीवरून ‘ बर्लोम व जोसाफेट ’ ही कथा रचली असावी असें म्हणतात. इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून युरोपियन प्रवाशांनीं हिंदुस्थानांत प्रत्यक्ष येऊन इकडील माहिती तिकडे प्रसिद्ध करण्याचा क्रम सुरू झाला. या शतकांत आलेल्या प्रवाशाचें नांव कॉसमस ऊर्फ इंडिको प्ल्यूसटस असें होतें. बेंजामिन टयूडेला हा ११६० च्या सुमारास व त्या मागून मार्कोपोलो हा १२७०–९५ यांच्या दरम्यान इकडे आला हें प्रसिद्धच आहे. त्यानंतर आलेले बरेच प्रवासी इटालियन होते. या प्रवाशांच्या कांहीं खऱ्या व कांहीं काल्पनिक व अद्भुत वर्णनावरून हिंदुस्थानास Mirabilia Mundi ‘ आश्चर्यभूमि ’ असें नांव पडलें होतें.

आज जसें वाटेल त्या अद्भुत वस्तूला आपण ‘ विलायती ’ हें नांव देतों, त्याप्रमाणें सर्व तऱ्हेचे अद्भुत पशुपक्षी, रानमाणसें, दाढीवाल्या बाया, अग्निभक्षक व अग्न्युद्धारक वनस्पति, भविष्योत्तर सांगणारी व कौल देणारीं पवित्र झाडें—तात्पर्य भोळवट समजुतीनें निर्माण केलेल्या हरएक अद्भुत वस्तूचें स्थान म्हणजे हिंदुस्थान व इराण हें होय, अशी युरोपांत कांहीं काळ समजूत होऊन गेली होती. यानंतर पौर्वात्य गोष्टी, दंतकथा वगैरे त्या त्या युरोपियन नामरूपानें सजवून सांगण्यास सुरुवात झाली. बोकेशिओ, स्ट्रॅपेरोला व लाफॉटेन यांच्या ग्रंथांत हें रूपांतर व संक्रमण दिसून येतें. हिंदुस्थानांत व इराणांत—म्हणजे त्या काळीं माहीत असलेल्या अत्यंताद्भुत अशा भूमींत—जर्मन कथापुराणांचे धीरवीर नायक जाऊन त्यांनीं तेथें सिंदबाद दर्यावर्द्याप्रमाणें विचित्र साहसें केलीं व संकटें सोसलीं असें वर्णन करणारीं पुस्तकें जर्मन भाषेंत १४ व १५ व्या शतकांत होत असत. याच्या उलट, हिंदुस्थानांतील राजपुत्र व राजकन्या वेषांतर करून जर्मनींत फिरत असल्याच्या काल्पनिक कथाहि या सुमारास तिकडे आढळतात. सोळाव्या शतकापासून युरोपियन प्रवाशांची संख्या अर्थातच वाढूं लागली. सतराव्या शतकापासून हिंदुस्थानांतील व इराणांतील प्रत्यक्ष ग्रंथ युरोपांत जाण्यास सुरुवात झाली. युरोपखंडाला इराण हें हिंदुस्थानाहून अधिक निकट असल्यामुळें प्रत्यक्ष ग्रंथ असे इराणी कवि सादी याचेच युरोपांत प्रथम गेले. युरोपांत सर्वांच्या आधीं प्रवेश झालेला संस्कृत ग्रंथ म्हणजे भर्तृहरीचीं शतकें. पद्मनाभ नांवाच्या ब्राह्मण पंडितांकडून डच लोकांनीं मिळविलेल्या एका प्रतीवरून सन १६५१ सालीं भर्तृहरीच्या दोनशें श्लोकांचें डच भाषांतर लीडन या शहरीं प्रसिद्ध झालें; व १६६३ सालीं आर्नोल्ड नांवाच्या गृहस्थानें त्याचें जर्मन भाषांतर करून न्यूरेनबर्ग येथें छापलें. जर्मन भाषेंत संस्कृत ग्रंथाच्या प्रसिद्धीचा हाच पहिला प्रयत्न होय; व जर्मनीच्या

प्रयत्नासंबंधानेंच विशेष जोर देऊन सांगण्याचें कारण हें कीं, संस्कृत विद्येसंबंधानें युरोपांत जर्मन लोकांनीं जितकी जागृति केली तितकी हिंदुस्थानांत राज्य स्थापलेल्या इंग्रज लोकांचेहि हातून झालेली नाहीं. संस्कृत भाषेचे खरे भोक्ते जर्मन ! व संस्कृत भाषेच्या अभ्यासावर खरे परिश्रम केले असे जर्मन लोकांनींच !

जर्मनीमध्यें पर्शियन भाषेचा अभ्यास अर्थातच संस्कृत भाषेच्या अभ्यासाच्या आधीं सुरू झाला होता. पण पुढें पुढें संस्कृत भाषेचीच गोडी जर्मन लोकांना अधिक वाटूं लागली. प्रसिद्ध विद्वान् इंग्रज सर विलियम जोन्स यानें सन १७८४ सालीं एशियाटिक सोसायटीची स्थापना केली. पण जर्मन पंडित हर्डर याचा संस्कृताचा अभ्यास १७७१ पूर्वींपासूनच सुरू होता. हर्डर यानें हितोपदेश, नीतिशतक व भगवद्गीता यांतील निवडक भागांचें भाषांतर छापलें होतें. १७९१ सालीं सर विल्यम जोन्स याच्या इंग्रजी भाषांतरावरून शाकुंतल नाटकाचें जर्मन भाषांतर फॉरस्टर यानें प्रसिद्ध केलें. हें होईपर्यंत पर्शियन काव्यांची उत्कृष्ट यमकें, त्यांतील सुंदर स्त्रिया, सुवासिक पद्यें, गुलाब फुलांच्या बागा व ऐहिक विलासांच्या वर्णनांतून मधून मधून गोवून दिलेले व एखाद्या रंगेल दैववादी तत्त्ववेत्त्यास सुचणारे दुःखमिश्र विचार या सर्वांमुळें जर्मन वाचकांना पर्शियन कवितेचा प्रथम प्रथम बराच मोह पडला. पण शांकुतलाचें भाषांतर प्रसिद्ध झाल्यापासून संस्कृत काव्यग्रंथांचा श्रेष्ठपणा त्यांच्या लक्षांत भरला. प्रख्यात जर्मन कवी ग्युएटी हा पौर्वात्य वाङ्मयाचा नादी असून, रामायणांतील रामरावणाच्या युद्धांतील राक्षसांच्या व विशेषतः वानरसेनेच्या चेष्टांचीं वर्णनें आपल्या स्नेही मंडळीस तो वाचून दाखवीत असे. पण या गोष्टींनीं त्याचें जें समाधान होत नसे तें १७९१ सालीं कालिदासाच्या शाकुंतलाचें भाषांतर वाचून झालें.

पांच वर्षांनंतर ग्युएटी यानें फॉस्ट नामक काव्य लिहिलें त्यांतील

कांहीं कांहीं प्रवेशांची प्रेरणा कालिदासाच्या प्रतिभेनेंच झाली असें अमेरिकन भाषापंडित डॉ० आर्थर रेमी यांचें म्हणणें आहे. Paria नामक ग्युएटीच्या ग्रंथांत मातुःश्रीचा शिरच्छेद करणाऱ्या जामदग्न्याची गोष्ट आणि स्वतःच्या हातानें शिरच्छेद करून घेतलेल्या आणि आपल्या पतीला देवीच्या वरप्रसादानें पुनः जिवंत करणाऱ्या मदनसुंदरीची–वेताळपंचविशींतील–गोष्ट घेतलेली आहे. ग्युएटीला पर्शीयन कवी सादी व हाफीज यांचीही बरीच गोडी होती; आणि 'दिवाणी' नामक त्याच्या काव्यांत हरप्रकारच्या उमद्या व विलासी पर्शियन कविकल्पनांची लयलूट झालेली दिसते. ग्युएटीप्रमाणें प्रसिद्ध जर्मन कवी शिल्लर यालाही पौर्वात्य वाङ्मयाची गोडी लागली होती. ग्युएटीनें शिफारस केल्यावरून शिल्लरनें गीतगोविंदाचें भाषांतर वाचलें होतें; आणि शाकुंतल नाटकाचें रूपांतर करून त्यावरून प्रयोगाकरितां एक जर्मन नाटक करावें असाही त्याचा विचार होता. पण शिल्लरचीं वीररसप्रधान नाटकें ज्यानें वाचलीं असतील त्याला, शाकुंतल हें केवळ शृंगारिक व म्हणून मवाळ असें वाटून त्यानें त्या गोष्टीचा नाद कसा सोडला असेल, यांची चांगली कल्पना येईल. जर्मनींत आर्यविद्येच्या अभ्यासाची परंपरा स्थापित होण्यापूर्वींच शिल्लर हा
ण पावला.

संस्कृतांत झालें तरी काव्य व नाटक हें वाङ्मयांतील गौण असेंच अंग आहे; व कोणत्याही परकीय लोकांवर काव्यनाटकांच्या योगानें आर्यलोकांच्या बुद्धिमत्तेचा, विद्वत्तेचा व सुसंस्कृतीचा कायमचा ठसा पडणें अर्थातच शक्य नव्हतें. धार्मिक व तात्विक वाङ्मय हाच आर्यसंस्कृतीचा खरा गड्डा असें आपण तर म्हणूंच; पण कालांतरानें जर्मन पंडितांचें मतही तसेंच बनून त्यांनीं काव्य नाटकांस दूर लोटून आर्यसंस्कृतीच्या या गड्डयास हात घातल्यास त्यांत नवल नाहीं. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस तुलनात्मक भाषाशास्त्राच्या अभ्यासास युरोपखंडांतील

विद्वानांनीं सुरुवात केली होती, आणि या संघायक भावनेनें संस्कृत व युरोपियन विद्यांचें व विद्वानांच्या मनाचें जें एका वेळीं एकीकरण झालें तें आजवर कायम असून दिवसेंदिवस वाढतच आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस इंग्रजांनीं हिंदुस्थानावर आपलें राजकीय वर्चस्व निःसंशय स्थापलें; पण त्याच वेळीं जर्मनीच्या लोकांनीं या देशावर अध्यात्मिक व विद्याविषयक वर्चस्व स्थापण्यास सुरुवात केली. या उद्योगाचे खरे पुढारी फ्रेडरिक श्लेजेल व ऑगस्ट विल्यम श्लेजेल हे होत. फ्रेडरिक यानें सन १८०८ सालीं Die Weisheit der Indier नामक ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यांत महाभारत, रामायण, मनुस्मृति, संस्कृत छंदःशास्त्र, व्याकरण वगैरे गोष्टींचें साधारण स्वरूप सांगून त्यानें संस्कृत वृत्तांत जर्मन श्लोकही रचले, आणि तुलनात्मक भाषापद्धतीनें संस्कृत व युरोपियन भाषा यांचा निकट संबंध कसा आहे हें दाखविलें. या दोघां बंधूंनीं मिळून हितोपदेश, नीतिशतक, पुराणें यांचे मासलेही भाषांतराच्या द्वारें जर्मन लोकांपुढें मांडले. ऑगस्ट श्लेजेल याचा एक भाऊ ईस्ट इंडिया कंपनीच्या नोकरींत होता, व दुसरा मद्रासेस नोकरींत असतांच मेला. पहिल्याच्या स्मरणार्थ त्यानें Die Bestattung des Braminen ही कविता रचिली. श्लेजेस बंधूंच्यानंतर पौर्वात्य व पाश्चात्त्य वाङ्मयांचें एकीकरण करणारा असा रूकर्ट हा जर्मन पंडित होऊन गेला. याला जर्मन ब्राम्हण अशी संज्ञा देतात; व त्यानें संस्कृत वाङ्मय जर्मन भार्षेत ओतण्याचा प्रयत्न जन्मभर केला. त्याच्या ग्रंथांत भारत, रामायण, हितोपदेश, पंचतंत्र, कथासरित्सागर, रघुवंश, कुमारसंभव, उपनिषदें, पुराणें, भागवत वगैरेंतील अनेक उतारे आढळतात. याशिवाय, चांद्रायण व्रत, पंचतपःप्रयोग, चिंतामणीचा सर्वार्थसिद्धकता हा गुण, चंद्रकमल व सूर्यकमल यांचे धर्म, वगैरे अनेक संस्कृत कल्पनांचा उपयोग त्याच्या स्वतंत्र ग्रंथांतून केलेला सांपडतो; व एकंदरीनें

त्याच्या मनावर संस्कृत विद्येची पुष्कळच छाप पडली होती ही गोष्ट निर्विवाद आहे. रूकर्टच्या ग्रंथांत हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील अनेक प्रसंगही आढळतात; उदाहरणार्थ—प्रतापसिंह व अकबर यांजमधील चितोडसंबंधाचें युद्ध, चांदबिबीचें शौर्य वगैरे. इतकेंच नव्हे तर पाद (पाय किंवा किरण), बक (बगळा किंवा भोंदू), द्विज (ब्राह्मण, पक्षी किंवा दांत) या अनेकार्थी शब्दांवरच्या कोट्या त्यानें जर्मन भाषेंत उतरविल्या आहेत. तसेंच संस्कृत हिमालय पर्वत व जर्मन हिमेल Himmel, संस्कृत हिमवत् व जर्मन Heimat, सस्कृत माया व जर्मन Megie या शब्दांवर श्लेष करण्याचेंही धाडस त्यानें केलें ! संस्कृत कविकल्पनांत खरा गढून गेलेला जर्मन कवि म्हणजे हेनरिक हाईन हा होय. हा श्लेजेलचा शिष्य होता. चंद्रकमळांवर तर त्यानें एक स्वतंत्र काव्यच लिहिलें आहे. गंगातीर, चंद्रकिरणप्रकाशित उद्यानें, सरोवरें, मृगांचे कळप, ताल व तमालराजी, मयूर, कोकिळा, काम, वसंत, गंधर्व—वगैरे कविमनरंजक समयपुनीत सुंदर वस्तुकलापांचा त्यानें आश्रय केला होता; अनेक कवितांच्या द्वारें संस्कृत कवींच्या अंतःकरणाच्या गाभ्यांत तो शिरला होता; आणि हिंदुस्थानांतील उत्कृष्ट अशा निसर्ग-निर्मित देखाव्यांचे मानसिक दृष्टिसुख घेण्यांत तो अगदीं गढून गेलेला असे. विश्वामित्र व वसिष्ठ यांच्या पुराणप्रसिद्ध भांडणांची उपमा त्यानें एका काव्यांत योजली आहे. आणि " भगीरथानें ज्याप्रमाणें स्वर्गांतून गंगा आणली त्याप्रमाणें आपली प्रियतमा एमा इचा प्रणयानुनय कर ण्याचा मीं प्रयत्न केला. " असेंही तो सांगतो. हे जर्मन ग्रंथकार पूर्वींच्या काळांतले झाले; पण अलीकडच्या काळांतही ही परंपरा चालूच आहे. १८८७ सालीं बोडेन स्टेट नामक जर्मन ग्रंथकारानें शाकुंतलाच्या आधारें एक जर्मन नाटक लिहिलें आहे; त्यांत महाभारतांतलि शकुंतलाख्यान, कालिदासाचें शाकुंतल व अनेक स्वकपोलकल्पित रचना यांची खिचडी

केली आहे. व्हॉन शॅक Von Shack या आधुनिक जर्मन ग्रंथकारानें फर्दूसीच्या काव्याप्रमाणें Stimmen Vom Ganges या नांवाच्या ग्रंथांत अनेक पौर्वात्य कथा गोंवल्या आहेत.

पण पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें केवळ काव्य नाटकांच्या योगानें युरोपियन पंडितांच्या मनांत पौर्वात्य वाङ्मय वाचण्याची प्रेरणा झाली तरी तें वाचन अर्थातच तेथें थांबणें शक्य नव्हतें. गुलिस्तान, बोस्तान, गजल वगैरे पर्शियन काव्यें; आणि नीतिशतक, हितोपदेश, गीतगोविंद, शाकुंतल वगैरे संस्कृत वाङ्मयाचे नमुने वाचायला चांगले खरे. तथापि खऱ्या विद्याप्रिय युरोपियन पंडितांना वेद व उपनिषदें वाचावयास मिळूं लागल्यावर काव्य नाटकांकडे त्यांची प्रवृत्ति होणें अशक्य होतें; आणि काव्य नाटकें वाचून त्यांचें मन जरी रमलें असेल, तरी संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाच्या कामीं युरोपियन पंडितांकडून जी मदत झाली ती ते लोक वेद व उपनिषदें वाचूं लागल्यापासूनच झाली.

देशी भाषांच्याद्वारें झालेले प्रयत्न

इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासास प्राधान्य येऊन संस्कृत व मराठी दोनही भाषा मागासल्या अशा काळाचें वर्णन पूर्वीं आलेंच आहे. सुदैवानें हा कालावधि फार थोडा होता. यापुढचें स्थित्यंतर म्हणजे ज्या काळांत मराठीस व मराठीच्या द्वारें संस्कृताच्या अभ्यासास उत्तेजन आलें तो. मराठी व संस्कृत यांचा संबंध असाच कांहीं निकट आहे कीं, संस्कृताचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केल्याशिवाय मराठी वाङ्मय वाढावयाचेंच नाहीं. मराठी भाषेच्या अभिमान्यांना अमुक एका वेळेस मराठी ही स्वतंत्र भाषा होऊं लागली असें दाखवितां येईल, किंवा अमुक एक शब्द अथवा अमुक एक प्रकारचा प्रत्यय हा मराठीच्या स्वत्वाचा किंवा व्यक्ति-

त्वाचा द्योतक आहे असेंही सिद्ध करितां येईल. पण संस्कृताची भूमिका काढून घेतल्यास मराठीचें स्वतःचें म्हणून कांहीं अभिमानास्पद वाङ्मय उरेल असें म्हणतां येणार नाहीं. मराठी ही जिवंत देश-भाषा व संस्कृत ही मृत देश-भाषा असें आपण म्हणतों खरें. परंतु लोक प्रत्यक्ष व्यवहारांत बोलतात ती जिवंत व जी ते प्रत्यक्ष बोलत नाहींत ती मृत येवढ्यापुरतेंच, व केवळ या अर्थानेंच वरील म्हणणें खरें आहे. एरवीं जिवंतपणाच्या गुणधर्मांच्या दृष्टीनें पहातां उलटापालट होते. प्रो. मॅक्समुल्लर यांनीं एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, संस्कृत भाषा ही हल्लीं आहे त्याहून आणखीही अधिक ' मृत ' भाषा असती तरी, हिंदुस्थानभर ज्या भाषा सजीव म्हणून स्वतःस म्हणवीत आहेत त्या सर्व आर्य—व द्रविड वगैरे अनार्य भाषाही—आपल्या प्राणांच्या प्राणासंबंधानें संस्कृताच्याच सर्वस्वीं ऋणी आहेत ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं.

कोणच्याही देशी भाषेंतील उच्च दर्जाचें वाङ्मय घेतलें तर असें दिसून येईल कीं त्यांतल्या रम्य कल्पना, उदाहरणें, दाखले, न्याय सिद्धांत, अलंकार वगैरे प्रायः संस्कृतांतूनच घेतलेले असतात. फार काय पण अशा वाङ्मयांतील शेंकडा ७५ शब्द सर्वांस साधारण असतात. कारण सर्वांचें जें मायपोट किंवा समान अधिष्ठान म्हणजे संस्कृत त्यांतून ते घेतलेले असतात. संस्कृताच्या उपकारकत्वाचा याहून अन्य पुरावा कोणता असणार ? संस्कृत ही आज ' बोलती ' भाषा नाहीं असें असलें तरी तेवढ्यावरून कांहींच सिद्ध होत नाहीं; कां कीं ती आज शेंकडों वर्षें तशीच आहे. दरम्यान देशभाषेंत—प्राकृतांत—झालेले ग्रंथ असे फार थोडे; ग्रंथरचना प्रायः संस्कृतांतच होई. संस्कृत ही बोलती भाषा नाहींशी होऊन आज कमींत कमी तीन हजार वर्षें झाली असावीं, व आज सर्व हिंदुस्थानच्या खानेसुमारींत संस्कृत ही आपली ' घरीं बोलण्याची ' भाषा आहे असें लिहून देणारे लोक पांचपन्नास

सांपडावयाचे नाहींत. तथापि, संस्कृत भाषेचें स्वामित्व अद्यापि आहे तसें अढळ व निर्विवाद आहे; आणि या तीनसाडेतीन हजार वर्षांच्या अवधींत जेव्हां जेव्हां विद्येचें पुनरुज्जीवन झालें, जेव्हां जेव्हां राष्ट्राच्या शरीरांत नवीन रक्त खेळावयास लागून विचारस्फुरण होऊं लागलें तेव्हां तेव्हां, संस्कृत भाषेवरील भस्म फुंकलें जाऊन, आंतून संस्कृत विद्येचें तेज प्रचलित देशी भाषेच्याद्वारें राष्ट्राच्या तोंडावर पडलेलें असे, असेंच बहुधा आढळून येईल.

युरोपांत १५ व्या १६ व्या शतकांत जेव्हां विद्येचें पुनरुज्जीवन झालें तेव्हां ग्रीक व लॅटिन या मृत भाषांच्या उद्धारानेंच तें कार्य सिद्ध झालें. पण अँग्लो सॅक्सन भाषा लॅटिन व ग्रीकला जितकी जवळ आहे त्यापेक्षां मराठी, गुजराथी, बंगाली व हिंदी या संस्कृतला अधिक जवळ आहेत. आणि गेल्या शतकांत इंग्रजीच्या उद्दीपनानें हिंदुस्थानांत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाची वेळ आली तेव्हां संस्कृताच्या अभ्यासाकडे हिंदी लोकांचें फिरून लक्ष वेधलें यांत आश्चर्य नाहीं. या काळापासून संस्कृत वाङ्मयाचें परिशीलन युरोपियन व हिंदी लोक या दोघांनीं दोन तऱ्हांनीं केलें. पैकीं युरोपियन लोकांनीं केलेलें परिशीलन आमच्या परिशीलनाहूनही अधिक उपयुक्त व स्फूर्तिकारक कसें झालें आहे याचा विचार आज करण्याचें कारण नाहीं. आज देशी भाषांच्या द्वारें अथवा देशी भाषांस उपकारक होईल अशा रीतीनें संस्कृत विद्येच्या पुनरुज्जीवनाचा प्रयत्न इकडे कसकसा झाला आहे याचें थोडक्यांत निरीक्षण करूं.

बंगाल प्रांतांत संस्कृताचा अभ्यास नवीन पद्धतीनें करण्याचा प्रयत्न राजा राममोहनराय यांनीं प्रथम केला. राममोहनराय यांनीं इंग्रजी भाषेचें शिक्षण हिंदुस्थानांत द्यावें अशाविषयीं जरी चळवळ केली तरी स्वतः त्यांचें संस्कृत भाषेचें अध्ययन चांगलें होतें. व ते नव्या पद्धतीचे विद्वान् झाले नसते तर त्यांचें नांव ‘ पंडित ’ नात्यानें खास ऐकूं आलें

असतें. राजा राजेंद्रलाल मित्र यांनीं बिब्लिओथेका इंडिका या मासिक पुस्तकाचे द्वारें बऱ्याच संस्कृत ग्रंथांचें संशोधन करून ते छापले हें प्रासिद्धच आहे. तसेंच शब्दकल्पद्रुमाचे कर्ते राजा सर राधाकांत देव, पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर, तारानाथ तर्कवाचस्पति, पंडित जीवानंद विद्यासागर, बाबू भुवनमोहन वैशाख, महेशचंद्र पाल, रमेशचंद्र दत्त, प्रतापचंद्र राय, मन्मथनाथ दत्त वगैरे विद्वानांनीं संस्कृत ग्रंथ छापणें, संपादणें, टीका व भाषांतरें करणें या बाबतींत केलेले परिश्रम नमूद करून ठेवण्यासारखे आहेत. बाबू जीवानंद विद्यासागर यांनीं तर जवळ जवळ दोनशें संस्कृत ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केले असतील. हे ग्रंथ असावे तितके शुद्ध नाहींत. तथापि, केवळ विद्वानांची दृष्टि बाजूस ठेवली तर या कांहींशा सदोषपाठमिश्रित पण चालचलाऊ ग्रंथांनीं हजारों संस्कृत अध्ययनेच्छु लोकांचें फार मोठें काम झालें आहे. बंगाल्यांतील रॉयल एशिआटिक सोसायटीनें संस्कृत ग्रंथ संशोधनास बरेच दिवसांपासून सुरुवात केलेली आहे, व हल्लीं महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री, रॉय शरच्चंद्र दास बहादूर वगैरेंनीं शोधक दृष्टीनें पुष्कळ नव्या संस्कृत पोथ्यांची भर घालून आजचा हस्तलिखित संग्रह बराच समृद्ध केला आहे.

संयुक्त प्रांतांत काशी हें तर संस्कृत विद्येचें आगर आहेच. पण काशी येथील सस्कृत कॉलेजच्या अध्यक्षाच्या जागीं आलेल्या युरोपियन विद्वानांच्या परिश्रमानें चाललेलें ‘ पंडित ’ नांवाचें संस्कृत मासिक पुस्तक संस्कृत ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं बरेंच सहायभूत झालें आहे. त्याचप्रमाणें काशी येथें बाबू पी. एल्. मित्र व हरिदास गुप्त यांच्या परिश्रमानें निघालेल्या चौखांबा संस्कृत ग्रंथमालेमध्यें अनेक उपयुक्त संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत. अलाहाबादेस कांहीं थोडे दिवसांपासून डॉ. बी. डी. बसूप्रभृति कित्येक संस्कृताभिमानी गृहस्थांनीं ‘ पाणिनि–ऑफिस ’ नांवाची संस्था काढलेली असून तिच्या

द्वारें आजपर्यंत अनेक संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. पाणिनि–ऑफिसच्या द्वारें प्रसिद्ध झालेल्या अष्टाध्यायीच्या सभाषांतर आवृत्तीवर प्रो. मॅक्समुल्लर हे अत्यंत खुष होऊन त्यांनीं ग्रंथकर्त्यास असें लिहिलें कीं, " चाळीस वर्षांपूर्वी मी जेव्हां पाणिनीची अष्टाध्यायी शिकत होतों, आणि त्यांतील तीं बिकट सूत्रें व त्यांवरचीं त्याहूनही बिकट वार्तिकें वाचतां वाचतां डोक्यावर हात देऊन वेडा होऊन जात असें, त्या वेळीं हल्लींसारखी पाणिनीची आवृत्ति हातीं पडती तर तिच्याकरितां मीं काय वाटेल ती किंमत दिली असती. "

नवीन तऱ्हेचा संस्कृताचा अभ्यास बंगाल्यांत आधीं सुरू झाला. परंतु ' खरी मार्मिक व शोधक विद्वत्ता मुंबई इलाख्यांतच सांपडते, अन्यत्र सांपडत नाहीं, ' असें राय शरच्चंद्रदास बहादूर या विद्वान् बंगाली ग्रंथकारानें आपल्या एका लेखांत म्हटलें आहे, व तें कांहीं अंशीं खरेंही आहे. मुंबई इलाख्यांत संस्कृत ग्रंथ पुष्कळ प्रसिद्ध झाले असून शिवाय त्यांचें संपादन कृत्यही शोधक विद्वानांच्या हातून झालेलें आहे. संस्कृत-ग्रंथप्रसिद्धीच्या कामीं प्रमुख नांवें म्हटलीं म्हणजे मुंबईचे श्रीव्यंकटेश व निर्णयसागर छापखाने व पुण्याचा आनंदाश्रम छापखाना हे होत. आणि या बाबतींत पंडित खेमराज श्रीकृष्णदास, शेट जावजी दादाजी आणि महादेव चिमणाजी आपटे यांचे उपकार अगणित आहेत. व्यंकटेश-समाचार छापखान्यांत प्रसिद्ध झालेले धर्मग्रंथ, निर्णयसागर छापखान्यांतून प्रसिद्ध झालेले—विशेषत: काव्यमाला मासिक पुस्तकांतून छापलेले—काव्यग्रंथ, व आनंदाश्रम छापखान्यांतून प्रसिद्ध झालेलीं पुराणें व तत्व-ज्ञानाचे ग्रंथ हे सर्व एकत्र केले तर तो एक बिनमोल ग्रंथसंग्रहच होईल. तसेंच मुंबईचे प्रसिद्ध थिऑसफिस्ट तुकाराम तात्या यांनीं तत्वविवेचक छापखान्यांतून प्रसिद्ध केलेले वेदविद्येचे ग्रंथही फार उपयुक्त आहेत. शोधक व संपादक या नात्यानें पंडित भगवानलाल इंद्राजी, भाऊ

दाजी, भांडारकर, तेलंग, मंडलीक, पाठक, त्रिवेदी वगैरेंनीं बरेंच काम केलेलें आहे. मद्रासेकडे संस्कृत भाषेचें अध्ययन पुष्कळच आहे, व तिकडेही मध्वविलास, वाणीविलास वगैरे छापखान्यांतून प्रसिद्ध झालेले मूल ग्रंथ, म्हैसुराकडील बिब्लिओथेका संस्कृतिकानामक ग्रंथमालेंतील ग्रंथ, त्रावणकोर संस्थानांत प्रसिद्ध झालेले ग्रंथ, तसेंच हल्लीं निघालेली शंकराचार्यांच्या समग्र ग्रंथांची आवृत्ति वगैरेंनीं संस्कृत अध्ययनास दिलेलें उत्तेजन फारच उपयोगीं पडलेलें आहे.

संस्कृत ग्रंथांचें मराठींत ज्ञान करून देण्यानें संस्कृत पुस्तकांच्या अध्ययनास या इलाख्यांत आजपर्यंत पुष्कळ मदत झाली आहे. कै. शंकर पांडुरंग पंडित, कै. माधवराव कुंटे, काशिनाथशास्त्री लेले, घुले, द्रवीड, भानु, आप्पाशास्त्री राशिवडेकर, अभ्यंकर, गर्दे, ऐनापुरे, गोडबोले, चिपळूणकर, बापटशास्त्री, वैद्य, मोडक, लिमये यांच्या परिश्रमानें वेद, उपनिषदें, भारत, भागवत, रामायण, पुराणें, वेदांत, वगैरेंच्या अध्ययनास निवळ मराठी वाचकांना झालेली मदत बिनमोल होय. संस्कृत वाङ्मयांतील उत्तमोत्तम ग्रंथांचें मराठींत भाषांतर करून मराठी भाषेची अभिवृद्धि व संस्कृताध्ययन या दोहोंसही एकदम साहाय्य करण्याची प्रवृत्ति अद्यापही अव्याहत चालली आहे. या प्रवृत्तीचे दर्शक असे प्रस्तुतचे ठळक प्रयत्न म्हटले म्हणजे शेट दामोदर सावळाराम यांचा उपनिषत्प्रकाश व पुराणग्रंथमाला, वे. शा. सं. बापटशास्त्री यांची ब्रह्मविद्याग्रंथरत्नमाला, आणि चार भाषांत प्रसिद्ध होणारा श्रुतिबोध हे होत. दरएक पुराणाचा त्रोटक पण सुसंबद्ध सारांश मराठींत देण्याचा उपक्रम पुराणग्रंथमाला करीत असून उपनिषत्प्रकाशाचे दर अंकांत एक मुख्य उपनिषद् व त्यावर आचार्यभाष्य हीं मराठींत भाषांतरासह देण्याचें कार्य चालूं आहे. ब्रह्मविद्याग्रंथरत्नमालेंत आरंभीं विद्यारण्याचा अनुभूतिप्रकाश, अन्वय अर्थ व विवरण यांसह प्रसिद्ध होत असतो. पण चौथ्या अंका-

पासून संपादकांनीं त्यांत अशी सुधारणा केली आहे कीं, प्रत्येक उपनिषदाचें मूळ आणि त्यावरील शंकराचार्य यांचें भाष्य आणि शंकरानंद व विद्यारण्य यांचें आत्मपुराण व अनुभूतिप्रकाश हीं तिन्ही एकदम सान्वयार्थविवरण अशीं द्यावयाचीं. तिसरा प्रयत्न म्हणजे चार भाषांत निघणाऱ्या श्रुतिबोधाचा होय. संस्कृत वाङ्मयांत व सनातनधर्मांत श्रुतीचें स्थान आद्य एवढेंच नव्हे तर अत्युच्च व पहिल्या प्रतीचें असल्यामुळें एका दृष्टीनें हा प्रयत्न विशेषच महत्वाचा मानला पाहिजे. वेदार्थप्रसिद्धीचे यत्न आजपर्यंत अनेक झाले; पण ते बहुतेक अर्धवटच राहिले आहेत. हें काम असें आहे कीं तें जितकें त्वरित व परिपूर्णतेनें वाचकांचे हातीं पडेल तितके सर्व दृष्टींनीं इष्ट व जरूरीचें आहे. पूर्वींचे यासंबंधाचे प्रयत्न फार व्यापक कार्य हातीं घेतल्यामुळें किंवा मासिक पुस्तकाची पृष्ठसंख्या थोडी धरल्यामुळें अर्धवट राहिलेले आहेत. असल्या फुटकळ व अर्धवट प्रयत्नांचा भाषाभिवृद्धि किंवा वाङ्मयवृद्धि या दृष्टीनें फारसा उपयोग नसतो ही गोष्ट लक्षांत आणून, आधीं आंखून हातांत घेतलेलें कार्य त्वरित पुरें होऊन समग्र ग्रंथ वाचकांचे हातीं लवकर पडण्याची तजवीज श्रुतिबोधकार करतील, तर तें मराठी भाषेची उन्नति व वाढ आणि संस्कृत विद्येचें पुनरुज्जीवन या दोनही दृष्टींनीं इष्टच होईल असें आम्हांस वाटतें.

